

ADORNO MINIMA MORALIA

anarhija/ blok 45
PORODIČNA BIBLIOTEKA

Theodor W. Adorno
MINIMA MORALIA

REFLEKSIJE IZ OŠTEĆENOG ŽIVOTA

1944–1947 (1951)

DRUGI DEO, aforizmi 51–100 (1945)

Theodor W. Adorno, *Minima Moralia: Reflexionen aus dem beschädigten Leben*, Suhrkamp Verlag, 1951.

Preveo i priredio: Aleksa Golijanin, 2009–2015.

aleksa.golijanin@gmail.com

<http://anarhija-blok45.net1zen.com>

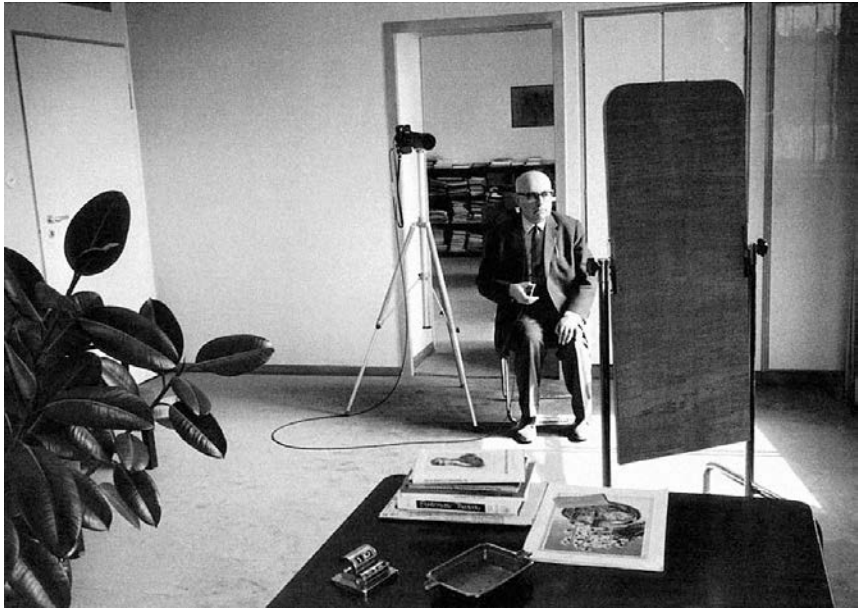
ZAJEDNIČKA ARHIVA

<http://anarhisticka-biblioteka.net>

REFLEKSIJE IZ OŠTEĆENOG ŽIVOTA

2

Ovo je novi prevod Adornove knjige *Minima moralia*. Do štampanog izdanja, ovaj prevod ima status radne verzije, a ceo tekst je pripremljen i kao serija bukleta, prema poglavljima iz knjige:

PRVI BUKLET (Prvi deo, 1944), *Posveta* i aforizmi 1-50

DRUGI BUKLET (1945), 51-100

TREĆI BUKLET (1946-1947), 101-153

ČETVRTI BUKLET, dodatak: 10 aforizama iz ranijih izdanja *Minima moralia*, koje je sam Adorno izostavio iz poslednjeg izdanja objavljenog za njegovog života, 1964.

AG, 2015.

Teodor V. Adorno

MINIMA MORALIA

Refleksije iz oštećenog života

1944-1947 (1951)

Drugi deo, aforizmi 51-100 (1945)

NOVI PREVOD/ RADNA VERZIJA

Theodor W. Adorno (1903–1969), *Minima Moralia: Reflexionen aus dem beschädigten Leben*, Suhrkamp Verlag, 1951.

Pored originala, korišćena su i dva engleska prevoda:

Theodor W. Adorno, *Minima Moralia: Reflections from Damaged Life*, translated by E. F. N. Jephcott, New Left Books, 1974; Verso, 2005.

Theodor W. Adorno, *Minima Moralia: Reflections from Damaged Life*, translated by Dennis Redmond, 2005. Ovaj drugi prevod za sada postoji samo u elektronskom obliku i dostupniji je preko interneta, iako nije uvek i pouzdaniji:
<http://members.efn.org/~dredmond/MinimaMoralia.html>
<https://www.marxists.org/reference/archive/adorno/1951/mm/>

Preveo Aleksa Golijanin, 2009–2015.

Korekcije i sugestije: bata Neša.

Dragocena pomoć, u raznim detaljima: Rena, Slavica M. i Bojana.

DRUGI BUKLET (drugo poglavlje knjige), AFORIZMI 51-100.

Na koricama: Max Ernst, „Oedipe 3“, *Une semaine de bonté*, 1934.

Foto: Stefan Moses, Theodor W. Adorno, Frankfurt 1963.

je društveno – kolektiviteta opsednutog slepom, mahnitom aktivnošću. Naivna pretpostavka o nedvosmislenoj tendenciji razvoja ka stalnom povećanju proizvodnje i sama je deo tog buržoaskog karaktera, koji dopušta razvoj u samo jednom pravcu, zato što je, integrisan u totalitet kojim dominira kvantifikacija, on neprijatelj kvalitativne razlike. Ako oslobođeno društvo zamislimo kao slobodno upravo od takvog totaliteta, onda vidimo da opšti obrisi tog rasporeda imaju malo toga zajedničkog s povećanjem proizvodnje i njenim ljudskim odrazima. Ako nesputane osobe nisu uvek i najprijatnije, niti čak najslobodnije, onda društvo oslobođeno stega može doći na ideju da čak ni proizvodne snage nisu krajnja osnova ljudskih bića, već njen istorijski oblik prilagođen zahtevima robne proizvodnje. Možda će istinskom društvu *dosaditi razvoj*, možda će, u svojoj slobodi, ono *ostaviti mogućnosti neiskorišćenim*, umesto da pod sumanutom prisilom juriša na udaljene zvezde. Čovečanstvo koje više neće znati za oskudicu, počće da stiče predstavu o varljivoj i jalovoj prirodi svih dotadašnjih aranžmana za izbegavanje oskudice, koji su bogatstvo koristili samo zato da bi oskudicu reprodukovali na još širem planu. I samo uživanje biće time preobraženo, kao što se i njegov obrazac u sadašnjem poretku ne može razdvojiti od aktivnosti, planiranja, nametanja nečije volje, potčinjavanja. *Rien faire comme une bête* („Ne raditi ništa, kao životinja“), ležati na obali i gledati smireno u nebesa, „biti, ništa više, bez ikakvog daljeg određenja ili ostvarenja“,⁴⁷ moglo bi zameniti proces, delanje, izvršavanje i tako istinski ostvariti obećanje dijalektičke logike, da će na kraju kulminirati u svom izvoru. Nijedna apstraktna ideja nije bliža ostvarenoj utopiji od večnog mira. Svedoci progresa, kao što su bili Mopasan i Šternhajm,⁴⁸ pomogli su da se ta namera izrazi, stidljivo, na jedini način koji joj njena krhkost dopušta.

Kraj Drugog dela

⁴⁷ G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik, I: Die Lehre vom Seyn* (Nauka logike, Prva knjiga, „Učenje o biću“), 1812.

⁴⁸ Carl Sternheim (1878–1942), nemački dramaturg, koji je napisao niz satiričnih komedija o vilhelmovskoj Nemačkoj, u stilu sličnom Mopasanovom.

la, postaje fetiš, kao i zlato. Oboje se tretiraju kao podloga, iako su zapravo samo društveni odnos, dok zlato i autentičnost izražavaju samo zamjenljivost, uporedivost stvari: oni ne postoje za sebe, već za druge. Neautentičnost autentičnosti izvire iz činjenice da ona, u društvu kojim vlada razmena, mora da glumi ono što zastupa, a da nikada ne može biti uistinu takva. Apostoli autentičnosti, u službi vlasti koja sada podstiče cirkulaciju, izvode ples s velovima novca na njenom pogrebu.

100. *Sur l'Eau*⁴⁶

Na pitanje šta je cilj oslobođenog društva, obično stiže odgovor kako je to ostvarenje ljudskih mogućnosti ili bogatstvo života. Ma koliko to pitanje bilo u isti mah nelegitimno i neminovno, isto tako neminovno je i taj odbojni, teatralni odgovor, koji priziva u sećanje socijaldemokratski ideal ličnosti iz devedesetih godina XIX veka, bradate naturaliste, rešene da žive punim plućima. Nežno će biti samo ono najgrublje: to što više niko neće biti gladan. Sve ostalo bilo bi primenjeno na ljudsko stanje u skladu s ljudskim potrebama, na ponašanje oblikovano po uzoru na proizvodnju, koja je sama sebi cilj. Utopijska slika nesputanog, energičnog, kreativnog ljudskog bića zaražena je fetišizmom robe, koji buržoasko društvo isporučuje zajedno sa inhibicijama, osećanjem bespomoćnosti i sterilnom monotonijom. Pojam dinamičnosti, koji upotpunjuje buržoasku „aistoričnost“, uzdignut je na nivo apsoluta, iako se i dalje, kao antropološki odraz zakona proizvodnje, u oslobođenom društvu mora kritički suočiti sa potrebom. Ideja o nesputanom delanju, o neprekidnom stvaranju, o jednoj nezasitosti, o slobodi kao intenzivnoj aktivnosti, hrani se buržoaskim shvatanjem prirode, koje je oduvek služilo tome da opravda društveno nasilje kao nešto neopozivo, kao sastavni deo zdrave večnosti. Upravo zato, a ne zbog neke navodne težnje ka uravnilovci, pozitivni nacrti socijalizma, koje je Marks odbijao, ostali su ukorenjeni u varvarstvu. Ono od čega treba zazirati nije pad čovečanstva u dokono izobilje, već divljačko širenje nečega što pod maskom univerzalne prirode osta-

⁴⁶ *Fr.*, „Na moru“ ili „Na vodi“: naslov knjige Mopasanovih priča o jedrenju Mediteranom (Guy de Maupassant, *Sur l'Eau*, 1888; Gi de Mopasan, *Na vodi*, Knjižara Zdravka Spasojevića, Beograd, 1921, preveo Marko Car, Zadar, 1917).

DRUGI DEO

51–100

51. Iza ogledala 7	76. Gala večera 41
52. Odakle roda donosi decu 10	77. Aukcija 42
53. Glupiranje 10	78. Preko planina 44
54. Razbojnici 11	79. <i>Intellectus sacrificium intellectus</i> 45
55. Ako dozvoljavate 13	80. Dijagnoza 47
56. Istraživanje porodičnog stabla 14	81. Veliko i malo 48
57. Iskopavanje 14	82. Tri koraka dalje 50
58. Istina o Hedi Gabler 16	83. Zamenik predsednika 52
59. Čim sam ga ugledala 18	84. Raspored 53
60. Reč o moralu 19	85. Smotra 54
61. Apelacioni sud 20	86. Mali Hans 56
62. Kraća izlaganja 21	87. Rvački klub 57
63. Smrt besmrtnosti 23	88. Glupi Avgust 59
64. Moralnost i stil 24	89. Uцена 60
65. Izgladnelost 25	90. Zavod za gluvoneme 60
66. Mešavina 25	91. Vandali 62
67. Namera za nameru 26	92. Slikovnica bez slika 64
68. Ljudi te gledaju 28	93. Svrha i kopija 65
69. Mali ljudi 28	94. Politička drama 67
70. Diletantsko mnjenje 29	95. Prigušivač i doboš 69
71. <i>Pseudomenos</i> 31	96. Janusova palata 70
72. Druga berba 32	97. Monada 72
73. Devijacija 36	98. Zaostavština 75
74. Mamut 38	99. Zlatni standard 76
75. Hladno konačište 40	100. <i>Sur l'Eau</i> 80

Štaviše, nije samo neautentično, koje se predstavlja kao verodostojno, to koje treba osuditi kao laž; pre će biti da se ono što je autentično izokreće u laž čim postane nešto autentično, to jest, u trenutku refleksije o samome sebi, kada pokuša da se uspostavi kao autentično, čime već iskoračuje izvan identiteta, na koji u istom dahu polaže pravo. O sopstvu se ne može govoriti sa ontološkog stanovišta već, u najboljem slučaju, samo sa teološkog, u ime onoga što je oblikovano po slici božjoj. Svako ko se čvrsto drži sopstva i odbacuje teološke koncepte, doprinosi opravdavanju dijabolične pozitivnosti, to jest, golog interesa. Od tog interesa sopstvo pozajmljuje auru smisla, dok zapovednu vlast samoodržavajućeg uma pretvara u pompeznu nadgradnju, dok pravo sopstvo u svetu postaje ono što je Šopenhauer već prepoznao u introspekciji, utvara. Njegov iluzorni karakter može se shvatiti na osnovu istorijskih implikacija pojma autentičnosti kao takvog. On u sebi krije ideju o prvenstvu izvornog nad izvedenim. Ali, to je uvek povezano s društvenim legitimizmom. Svi vladajući slojevi za sebe tvrde da su najdrevniji, autohtoni. Celokupna filozofija unutrašnjosti, koja sebi daje pravo na prezir prema svetu, konačna je sublimacija varvarske brutalnosti, po kojoj onaj ko je negde stigao prvi ima sva prava, dok je prvenstvo sopstva lažno isto koliko i prvenstvo onih koji se u sebi osećaju kao na svome. Sve ostaje isto i kada se autentičnost vrati na opoziciju između *physei* (lat., fizičkog) i *thesei* (lat., veštačkog), sa idejom da je ono što postoji bez ljudskog upliva bolje od onoga što je veštačko. Što je gušća mreža onoga što je napravio čovek, koja pokriva svet, to se oni koji na tome rade više upinju da naglase svoju prirodnost i primitivnost. Otkriće autentičnosti je poslednji bedem individualističke etike, kao odraza masovne industrijske proizvodnje. Tek kada bezbrojne standardizovane robe, u cilju profita, počnu da se predstavljaju kao nešto jedinstveno, kristalizuje se ideja, kao antiteza tome, a opet u skladu sa istim kriterijumom, da je istinski autentično samo ono što se ne može reprodukovati. Prethodno se pitanje autentičnosti intelektualnih dostignuća postavljalo veoma retko, kao i pitanje originalnosti, koja je bila nepoznata još u Bahovo doba. Obmana autentičnosti potiče iz buržoaskog slepila za proces razmene. Ono što izgleda izvorno, jeste ono na šta se robe i druga sredstva razmene mogu svesti, pre svega, zlato. Autentičnost, apstrahovana kao udeo plemenitog meta-

dopire neki glas, ali čiji se uzrok ipak ne nalazi u njoj; i tako, u želji da dosegnemo sebe, hvatamo, s jezom, samo praznu utvaru.⁴⁵ Zato je mit-sku zabludu o čistom sopstvu s pravom nazvao ništavnom. To je apstrakcija. Ono što istupa kao izvorni entitet, kao monada, posledica je društvenog razdvajanja sâmog društvenog procesa. Upravo kao nešto apsolutno, individua je puki odraz vlasničkih odnosa. Kroz nju se izražava iluzorno pravo biološki Jednog da po smislu prethodi društvenoj celini, iz koje se može samo nasilno izdvojiti, a njegova kontingentnost uzima se za meru istine. Nije stvar u tome da je ego utkan u društvo već u tome da društvu on duguje svoje postojanje u najdoslovnijem smislu. Sav njegov sadržaj potiče iz društva ili, u svakom slučaju, iz njegovog odnosa prema objektu. On postaje sve bogatiji što slobodnije razvija i odražava taj odnos, dok ga njegovo oivičavanje i stvrđnjavanje na nešto iskonsko samo sputavaju, osiromašuju i redukuju. Pokušaji kao što je Kjerkegorov, u kojima individua traga za sopstvenom punoćom tako što se povlači u sebe, nisu slučajno završili žrtvovanjem individue i u istoj onoj apstraktnosti koju je osuđivao u idealističkim sistemima. Autentičnost nije ništa drugo nego drsko i tvrdoglavo istrajavanje na monadološkoj formi, koju društveno ugnjetavanje utiskuje u ljudska bića. Sve što ne želi da se sparuši trebalo bi da radije prihvati žig neautentičnosti. Ono se hrani mimetičkim nasleđem. Ono što je ljudsko, neraskidivo je povezano sa oponašanjem: ljudsko biće postaje ljudsko pre svega tako što oponaša druga ljudska bića. U takvom ponašanju, u tom iskonskom obliku ljubavi, sveštenici autentičnosti naslućuju tragove utopije, koja bi mogla da uzdrma strukturu dominacije. To što Niče, čija je refleksija prodršla čak i u koncept istine, dogmatski uzmiče pred pojmom autentičnosti, i pravi od njega ono što je, najzad, i hteo da bude, luteranca, a njegov bes protiv glume skrojen je od istog štofa kao i antisemitizam koji ga je toliko revoluirao kod vrhovnog glumca, Vagnera. Nije trebalo da Vagneru prigovara zbog glume – naime, svaka umetnost, a naročito muzika, povezana je sa scenskom igrom, dok iz svakog Ničeovog perioda dopire hiljadugodišnji odjek govora iz rimskog Senata – već zbog glumčevog poricanja glume.

⁴⁵ Schopenhauer, *Sämtliche Werke* (Großherzog Wilhelm-Ernst-Ausgabe). Bd. 1: *Die Welt als Wille und Vorstellung* (Svet kao volja i predstava). I. Hrsg. von Eduard Grisebach. Leipzig o. J. (1920), S. 371 f.

Drugi deo

1945.

Where everything is bad it must be good to know the worst.
(Tamo gde je sve loše, mora da je dobro poznavati najgore.)

— F. H. Bredli (Francis Herbert Bradley, 1846–1924), *Appearance and Reality: A Metaphysical Essay*, 1893.

51. Iza ogleđala

Prvo upozorenje piscima: proverite svaki tekst, svaki deo, svaki red, da biste videli da li je središnji motiv dovoljno jasno istaknut. Svako ko želi da nešto izrazi, toliko je zanet time, da to i ne promišlja. Suviše je blizu svojoj nameri, „u mislima“, da zaboravlja da kaže upravo ono što je hteo da kaže.

Nijedno poboljšanje nije suviše malo ili beznačajno da ne bi bilo vredno truda. Među stotinama izmena, svaka pojedinačno može delovati zanemarljivo ili sitničavo; ali, uzete zajedno, one mogu podići tekst na novi nivo.

Nikada se ne treba ustezati od brisanja. Dužina teksta je nebitna, a strah da nije dovoljno rečeno detinjast je. Ne treba misliti kako nešto vredi zadržati samo zato što je zapisano. Ako se ima utisak da više rečenica varira istu misao, to obično ukazuje na nekoliko varijacija nečega čime autor još nije ovladao. U tom slučaju, treba izabrati najbolju formulaciju i raditi na njoj. Sposobnost da se odbace čak i plodne ideje, ako opšti nacrt to zahteva, sastavni je deo književne tehnike. Njihovo bogatstvo i snaga doprineće i onim idejama koje su trenutno potisnute. To je kao da smo za trpezom, gde ne treba pojesti svaku mrvicu i ispiti svaku kap. Inače bi se moglo pomisliti da nas muči oskudica.

Svako ko želi da izbegne kliše, ne sme se ograničiti na reči, osim ako ne želi da se prepusti vulgarnoj koketeriji. Velika francuska proza XIX veka bila je posebno osetljiva u tom pogledu. Pojedinačne reči su retko

kada banalne; tako je i u muzici: jedan ton se ne može izlizati. Najgori klišeji su kombinacije reči, poput onih koje je Karl Kraus nemilice koristio: potpuno i sasvim, na dobro ili štetu, prošireno i produbljeno. One sa sobom nanose mulj ustajalog jezika, upravo tamo gde bi autor, preciznošću svog izraza, trebalo da postavi brane, koje su neophodne svaki put kada jezik stupi na scenu. To ne važi samo za kombinacije reči već i za konstrukciju celih formi. Ako neki dijalektičar, svaki obrt svoje uznapredovale misli, ispred svake pauze, započne sa „Ali“, onda će književna šema izneveriti nešematke namere njegovog izlaganja.

Šiprag nije sveti gaj. Sve teškoće koje izvire isključivo iz udobnosti i lakoće samorazumevanja moraju se razrešiti. Razlika između želje da se piše s povezanošću koja odgovara dubini teme i iskušenja nejasne i pretenciozne aljkavosti, ne uspostavlja se automatski: podozriva upornost je uvek zdrava. Upravo oni koji ne žele da podilaze gluposti zdravog razuma moraju dobro paziti da stilski ne objedinjuju ideje koje bi se, posmatrane pojedinačno, morale odbaciti kao banalne. Lokove banalnosti (John Locke) ne mogu biti opravdanje za Hamanove opskurnosti (Johann Georg Hamann).

Ako posle završetka dela, bez obzira na njegovu dužinu, autor oseti i najmanju nesigurnost, onda bi se tome morao posvetiti krajnje ozbiljno, potpuno nesrazmerno njenoj prividnoj važnosti. Afektivna privrženost tekstu i sujeta teže da umanje značaj takvih sumnji. Ono što je prošlo makar uz najmanju sumnju može ukazivati na objektivnu ništavnost celine.

Prolećna procesija u Ehternahu¹ nije marš Svetskog Duha: ograničavanje i uzmaci nisu znamenja dijalektike. Ona pre napreduje preko ekstrema, tako što podstiče misli da s krajnjom doslednošću streme svom dijalektičkom obrtu, umesto da o njima sudi. Mudrost koja nam nalaze da u nekoj rečenici ne odemo predaleko, često je samo činilac društvene kontrole i, samim tim, zaglušljivanje.

Treba biti skeptičan prema onim prigovorima koji se često mogu čuti, kako je neki tekst ili neka formulacija „suviše lepa“. Uvažavanje

¹ Echternach, grad u Luksemburgu, u kojem se svake godine, na Duhove, održava Prolećna procesija, u kojoj učesnici idu tri koraka napred, dva koraka nazad.

što nije dovoljno robustno, sazdano od najbolje građe, dakle, Jevreja: nije li već Rihard Vagner suprotstavio izvorni nemački stil romanskim tričarijama i tako zloupotrebio kritiku kulturnog tržišta za apologiju varvarstva? Ipak, takva zloupotreba nije nešto spoljašnje u odnosu na pojam autentičnosti. Danas, kada se ta iznošena livreja rasprodaje, otkrivaju se poderani šavovi i zakrpe koji su bili nevidljivo prisutni još u slavnim danima njegove opozicije. Neistina leži u podlozi same autentičnosti, u individualnom. Ako je zakon svetskog toka skriven u *principium individuationis* (lat., princip individuacije), kao što su to prepoznala dva tako velika antipoda, Hegel i Šopenhauer, onda je intuicija o konačnoj i apsolutnoj supstancijalnosti ega postala žrtva privida, koji štiti postojeći poredak, iako se njegova suština već raspada. Izjednačavanje autentičnosti i istine je neodrživo. Upravo nepokolebljivo samoopažanje – oblik ponašanja koji je Niče nazivao psihologijom – to jest, insistiranje na istini o samome sebi, pokazuje, uvek iznova, još od prvih svesnih detinjih iskustava, da impulsi koji se promišljaju nisu sasvim „pravi“. Oni uvek sadrže neki element oponašanja, igre, pretvaranja. Težnja da se, kroz uranjanje u vlastitu individualnost, umesto kroz njenu društvenu spoznaju, dosegne ono apsolutno postojano, sama bit bića, vodi upravo ka onoj lošoj večnosti koju je, još od Kjerkegora, pojam autentičnosti trebalo da odagna. Niko to nije izrazio tako otvoreno kao Šopenhauer. Taj mrzovoljni predak egzitencijalističke filozofije i zajedljivi naslednik velike spekulativne tradicije, poznao je svaku pećinu i guduru individualnog apsolutizma. Njegov uvid se nadovezuje na spekulativnu tezu po kojoj individua može biti samo pojava, a ne i stvar po sebi. „Svaka individua“, piše Šopenhauer u jednoj napomeni iz četvrte knjige svog dela *Svet kao volja i predstava*, „s jedne strane, jeste subjekt spoznaje, to jest, komplementarni uslov mogućnosti postojanja celokupnog objektivnog sveta, a s druge, specifični fenomen volje, iste one koja se objektivizuje u svakoj stvari. Ali, ta dvostrukost naše suštine ne počiva na nekom jedinstvu koje postoji za sebe: inače bismo bili u stanju da sagledamo sebe u samima sebi, nezavisno od predmeta spoznaje i volje: ali, to prosto ne možemo da izvedemo; čim pokušamo da uđemo u sebe i da, okretanjem spoznaje ka svojoj unutrašnjosti, dođemo do potpune samorefleksije, gubimo sebe u beskrajnoj praznini; zatičemo sebe kao kristalnu kuglu, iz čijih dubina

koje opet ne postaje zastarelo, zato što uspeva da nadmudri istorijsku dinamiku. To se najpre može videti u umetnosti. Dečje knjige, kao što su *Alisa u Zemlji čuda* ili *Janko Raščupanko* (Struwwelpeter), o kojima je apsurdno raspravljati da li su progresivne ili reakcionarne, sadrže neuporedivo rečitije istorijske šifre nego uzvišene Hebelove drame, s njihovim zvaničnim temama tragične krivice, istorijskih prekretnica, sudbine sveta i individue, dok Satijevi drski i luckasti klavirski komadi evociraju bljeskove iskustva o kojima Šenbergova škola, sa svom svojom strogošću i patosom celog muzičkog razvoja iz sebe, ne može ni da sanja. Sama uzvišenost logičkog zaključivanja može odjednom da poprimi palanački karakter. Benjaminovi spisi su pokušaj da se ono što još nije određeno grandioznim filozofskim namerama, učini, na uvek nov način, filozofski plodnim. Njegova zaostavština je zadatak da se taj pokušaj ne prepusti otuđenim, zagonetnim slikama pûke misli već da se ono što je pošteđeno namera uvede u oblast koncepata: to je obaveza da se u isto vreme razmišlja dijalektički i nedijalektički.

99. *Zlatni standard*

Među pojmovima na koje se buržoaska misao svela posle rastakanja njenih religioznih formi i formalizacije onih autonomnih, autentičnost zauzima najviše mesto. Ako se od čoveka više ne može očekivati ništa obavezujuće, onda bi on, u najmanju ruku, trebalo da bude onakav kakav zaista jeste. U identičnosti svakog pojedinca sa samim sobom, postulat nepotkupljive istine, zajedno sa glorifikacijom činjeničnog, prenosi se s prosvetlene spoznaje na etiku. Taj stav dele upravo kritički nastrojani, nezavisni mislioci pozne buržoazije, zgađeni tradicionalnim rasuđivanjem i idealističkim frazama. Ibzenovo presuda životu u laži, makar i prekršena, Kjerkegorovo egzistencijalističko učenje, napravili su od autentičnosti glavni element metafizike. U Ničeovoj analizi, reč „izvorno“ je već neupitna, pošteđena daljeg konceptualnog razvoja. Kod preobraćenih i nepreobraćenih filozofa fašizma, vrednosti kao što su autentičnost, herojska istrajnost u „bačenosti“ individualne egzistencije, granične situacije, na kraju postaju sredstvo za uzurpaciju religiozno-autoritarnog patosa, lišenog svakog religioznog sadržaja. To vodi ka osuđivanju svega

sadržaja ili čak patnje, može lako biti samo racionalizacija ozlojeđenosti prema onima koji, u postvarenoj formi jezika, ne mogu da podnesu tragove nečeg neprihvatljivog, što pogađa ljudska bića: poniženja. San o životu bez srama, kojem strast prema jeziku teži čak i kada joj je zabranjeno da opiše njegov sadržaj, mora se surovo pridaviti. Pisac ne bi trebalo da pravi nikakvu razliku između lepog i činjeničnog izražavanja. To razlikovanje ne bi trebalo prepustiti ni zainteresovanim kritičarima, niti ga trpeti kod sebe. Ako neko uspe da u potpunosti izrazi ono što je hteo, onda je to lepo. Lepota izražavanja, radi njega samog, svakako je nešto „suviše lepo“, ali čisto ukrasno, razmetljivo, ružno. Ipak, onaj ko se u ime nesebične posvećenosti datoj stvari odriče čistote izražavanja, uvek izneverava i sâm u stvar.

Dobro napisani tekstovi su kao paukove mreže: hermetični, koncentrični, transparentni, dobro povezani i učvršćeni. Oni uvlače u sebe sve što puzi ili leti. Metafore, koje ih svaki čas presecaju, njihova su glavna hrana. Ideje im same lete u susret. Opravdanost nacrtu se može proceniti na osnovu toga da li jedan citat priziva ostale. Gde god misao otvori jednu ćeliju stvarnosti, trebalo bi da prodre i u sledeću, a da pri tom ne naruši temu. Misao potvrđuje svoj odnos s predmetom čim se i drugi predmeti kristalizuju oko nje. U svetlosti koju baca na svoj ograničeni predmet, počinju da svetlucaju i drugi.

Pisac se u svoj tekst smešta kao u kuću. Kao što neko pretura svoje papire, knjige, olovke i dokumenta iz jedne sobe u drugu, tako i pisac pravi nered od svojih misli. One postaju komadi nameštaja, na koje možete sesti, osetiti se prijatno ili neprijatno. Možete ih nežno gladiti, habati, bacati jedne preko drugih, vući okolo, odbaciti. Onima koji više nemaju domovinu, pisanje postaje dom. I onda u njemu, baš kao neka porodica, neminovno prave sav domaći krš i lom. Ali, sada im nedostaje šupa, a i teško je odvojiti se od ostataka. Onda ih vuku tamo-amo i na kraju rizikuju da njima ispune celu stranicu. Nužnost da se ogugla na samosažaljenje podrazumeva tehničku nužnost suprotstavljanja svakom popuštanju intelektualne tenzije, s krajnjom budnošću, kao i uklanjanje svega što je počelo da se stvrđnjava oko dela ili da ga dokono razvlači, a što je u nekoj ranijoj fazi moglo poslužiti, kao neka glasina, da podstakne vrelu atmosferu koja pogoduje rastu, ali koja se sada na-

pušta, kao suviše mlaka i ustajala. Na kraju, piscu se čak i ne dopušta da boravi u sopstvenom pisanju.

52. *Odakle roda donosi decu*

Za svaku osobu se može pronaći neka arhetipska bajka, samo ako se dovoljno dugo traži. Negde lepota sama traži ogledalo, ako je ona najlepša na svetu, kao Kraljica iz *Snežane*. Ona koja gundā i zanoveta do smrti, oblikovana je po uzoru na kozu, koja ponavlja stihove: „Sita sam i presita/ Kući mi se hita!“² Neki čovek, mučen brigama, ali nepokolebljiv, podseća na onu pogrbljenu staricu koja u šumi, dok sakuplja drva, sreće Gospoda, ali ga ne prepoznaje, a on je na kraju bogato nagrađuje zato što mu je pomogla. Drugi je, opet, mladić koji kreće u svet, u potrazi za srećom, izlazi na kraj s raznim džinovima, ali na kraju ipak mora da umre u Njujorku. Devojka se probija kroz divljinu nekog grada, kao Crvenkapa, da bi svojoj baki donela malo kolača i bocu vina, a druga se svlači da bi vodila ljubav, sa istom onom detinjom nevinošću kao devojčica sa srebrnim talirima.³ Lukavi mladić, svestan svoje snažne, životinjske prirode, ne želi da strada zajedno s prijateljima, osniva s njima grupu *Bremenskih muzičara*, s kojom upada u razbojničku jazbinu, nadmudruje lopove, ali na kraju ipak želi da se vrati kući. Kralj žabac, nepopravljivi snob, zuri čežnjivo u princezu, u nadi da će da ga ova ipak spasiti.

53. *Glupiranje*

Šilerove lingvističke navike podsećaju na mladića iz niže klase koji, posramljen u visokom društvu, počinje da viče kako bi ga svi čuli: „power“ (snaga) i drskost. Nemačke tirade i pridike oblikovane su po francuskim uzorima, ali su se uvežbavale po pivnicama. U svojim be-

² Braća Grimm, „Tischchen deck dich, Goldesel und Knüppel aus dem Sack“, „Čarobni stočić, zlatni magarac i batina iz vreće“ ili „Stočiću, postavi se!“. I svi ostali primeri su iz bajki braće Grim.

³ Devojčica iz priče *Srebrni taliri* (Die Sterntaler, 1819), koja poklanja celu svoju odeću, komad po komad, siromašnoj deci koju sreće usput, da bi na kraju ostala gola i bosa. Ali, onda joj s neba padaju srebrni taliri.

98. *Zaostavština*

Dijalektička misao je pokušaj da se prisilni karakter logike razori njegovim sopstvenim sredstvima. Ali, pošto koristi ta sredstva, dijalektička misao je u svakom trenutku izložena opasnosti da i sâma postane prisilna: „lukavstvo uma“ i dalje želi da odnese prevagu nad dijalektikom. Postojeće ne može prevazići sebe osim kroz ono opšte, koje, opet, izvire iz postojećeg poretka. Opšte trijumfuje nad postojećim na osnovu njega samog i to je razlog zašto moć onoga što jeste pretilo da se reprodukuje u tom trijumfu, uz pomoć istog onog nasilja koje se odbacuje. Kroz apsolutnu vladavinu negacije, kretanje misli, kao kretanje istorije, postaje, u skladu sa obrascem imanentne antiteze, nedvosmisleno, isključivo i neumoljivo pozitivno. Sve se podvodi pod relevantne faze ekonomskog razvoja, u njegovim glavnim crtama, koje, sa svoje strane, istorijski oblikuju društvo u celini; celokupno mišljenje poprima nešto od onoga što pariski umetnici zovu *le genre chef d'oeuvre* (žanr remek-dela). To da zlo potiče upravo iz strogosti tog razvoja, da je ta strogost povezana s dominacijom, nije, u svakom slučaju, eksplicitno naglašeno ni u kritičkoj teoriji, koja, kao i ona tradicionalna, spasenje očekuje od postepenog progressa. Strogost i totalitet, buržoaski intelektualni ideali nužnosti i opštosti, zaista iznova ispisuju formulu istorije, ali upravo to ukazuje da se društveno uređenje taloži u onim uvreženim, aristokratskim, grandioznim konceptima protiv kojih su usmereni dijalektička kritika i praksa. Ako je Benjamin rekao da je istorija do sada bila pisana iz ugla pobednika i da bi je trebalo pisati iz ugla poraženih,⁴⁴ onda tome možemo dodati da spoznaja zaista mora da prikaže pogubnu linearnost smenjivanja pobjeda i poraza, ali da u isti mah mora posvetiti pažnju i onome što nije bilo uvučeno u tu dinamiku, što je ostalo po strani – kao neki otpadak, takoreći, ili slepa tačka, koja je promakla dijalektici. U prirodi je poraženog da, u svojoj nemoći, deluje beznačajno, udaljeno, bizarno. Ono što prevazilazi vladajući poredak nije samo potencijal koji taj poredak razvija već, u istoj meri, i ono što se ne uklapa u zakone istorijskog kretanja. Teorija se bavi onim što je iskošeno, neprozirno, neprimećeno, onim što u sebi unapred nosi nešto anahrono, ali

⁴⁴ Walter Benjamin, *Über den Begriff der Geschichte* (O shvatanju istorije, teza 7, 1940).

formama, asketski nastrojena prema izražavanju ličnih osećanja, svesno je ispunjena snažnim odjecima društvenih borbi i upravo zbog tog asketizma uspeva da prenese svu punoću i snagu individue. Opet, muzika Riharda Štrausa, potpuno u službi individualnih težnji i posvećena glorifikaciji samodovoljnog pojedinca, samim tim svodi ovog drugog na puki receptivni organ tržišta, na imitatora proizvoljno izabranih ideja i stilova. U represivnom društvu, oslobođenje individue nije nešto što joj ide samo u prilog već i na štetu. Sloboda od društva lišava je snage za slobodu. Naime, ma koliko njeni odnosi s drugima bili stvarni, ona je, shvaćena kao nešto apsolutno, puka apstrakcija. Ona nema nikakav sadržaj koji ne bi bio društveno određen, niti bilo kakvo osećanje koje seže dalje od društva, koje bi težilo tome da prevaziđe društvene uslove. Čak bi i hrišćansko učenje o smrti i besmrtnosti, na kojem počiva ideja o apsolutnoj individualnosti, bilo potpuno prazno, kada ne bi uključivalo čovečanstvo. Pojedinač koji se nada besmrtnosti, apsolutno i samo za sebe, tim ograničavanjem bi samo do apsurdna uvećao načelo samoodržanja, koje obuzdava samo izreka, „ko izgubi dušu svoju... taj će je spasiti“.⁴³ Na društvenom planu, to uzdizanje individue na nivo apsoluta, označava prelazak sa opšteg posredovanja društvenih odnosa, koje, kao oblik razmene, nalaže istovremeno ograničavanje posebnih interesa koji se u njemu ostvaruju, na direktnu dominaciju, u kojoj vlada najjači. Kroz to rastakanje svega što posreduje u samoj individui, zahvaljujući čemu je ona donekle i bila društveni subjekt, individua se osiromašuje, brutalizuje i regresira na stanje pükog društvenog objekta. Kao nešto što se ostvaruje samo apstraktno, u hegelovskom smislu, individua ukida samu sebe: svi ti bezbrojni ljudi, koji znaju samo za svoj goli, bezglavi interes, isti su oni koji kapituliraju čim ih neka organizacija i Teror stave pod svoje. (citat) Ako se jedini trag nečeg ljudskog danas nalazi samo u individui, koja nestaje, onda je to upozorenje da treba okončati tu sudbinu u kojoj se ljudska bića individualizuju samo zato da bi se, u svojoj izolaciji, mogla potpuno skršiti. Princip očuvanja ostaje sačuvan samo u svojoj suprotnosti.

⁴³ *Novi zavet*, Matej 16:25, Luka 9:24, Marko 8:35.

skrajnim i neumoljivim zahtevima, malograđani umeju da se isprse, da se poistovete sa silom koju ne poseduju i onda je daleko nadmaše u bahatosti, do tačke apsolutnog duha i apsolutnog užasa. Između grandiozne uzvišenosti koja obuhvata celo čovečanstvo, zajedničke svim idealistima – uzvišenosti koju su uvek spremni da neljudski zgaze u svemu malom, kao što je püko postojanje – i sklonosti ka sirovoj pompeznosti buržoaskih moćnika, postoji duboka saglasnost. Duhovni džinovi su skloni tome da se smeju grohotom, da eksplodiraju, da smrve. Kada govore o Stvaranju, misle na grčevitu volju od koje se nadimaju, da bi unapred sasekli svako pitanje: od davanja prvenstva praktičnom umu, do mržnje prema teoriji, samo je jedan korak. Ta dinamika je prisutna u svim idealističkim misaonim strujama: čak je i Hegelov neizmerni napor da tu dinamiku izleči njom sâmom propao kao njena žrtva. Pokušaj da se svet dedukuje rečima iz jednog principa, jeste ponašanje onog koji želi da uzurpira moć, a ne da joj se suprotstavi. U skladu s tim, Šiler se najviše bavio uzurpatorima. U klasičnoj glorifikaciji suvereniteta nad prirodom, ono vulgarno i nisko održava se kroz revnosnu negaciju. Odmah iza ideala, stoji život. U mirisu Jelisejskih ruža, opisanom suviše slatkorečivo da bi se mogao pripisati doživljaju samo jedne ruže, oseća se duvanski dim iz neke sudske kancelarije, a scenski rekvizit za sneni polumesec (Mondrequisit) oblikovan je po uzoru na uljanu lampu, pod čijom oskudnom svetlošću student buba za svoje ispите. Slabost koja se izdaje za snagu, izručila je misao navodno napredne buržoazije na milost i nemilost ideologiji, još u vreme kada je ta klasa grmela protiv tiranije. U najdubljim skrovištima humanizma, kao sâma njegova duša, besni manijak koji, kao fašista, ceo svet pretvara u zatvor.

54. *Razbojnici*

Šiler, kantovac, u isti mah je neosetljiviji i čulniji od Getea: i apstraktniji i više zaokupljen seksualnošću. Seks, kao neposredna žudnja, od svega pravi predmet akcije i tako poništava njegovu posebnost. „Amalija za četu!“ – to je razlog zašto Lujza ostaje bleđa kao limunada.⁴ Kazanovine

⁴ Amalia i Louise: junakinje Šilerovih (Friedrich Schiller) komada *Razbojnici* (Die Räuber, 1781) i *Spletka i ljubav* (Kabale und Liebe, 1784).

žene, koje, nimalo slučajno, nose slova umesto imena, jedva se mogu razlikovati jedna od druge, kao i figurine koje formiraju složene piramide na zvuke de Sadovih mehaničkih orgulja. Nešto od te seksualne sirovosti, od te nesposobnosti za razlikovanje, pokreće velike spekulativne sisteme idealizma, uprkos svim Imperativima, i vezuje lancima nemački duh za nemačko varvarstvo. Ono što je seljačka pohlepa, koju su s mukom obuzdavale samo pretnje sveštenika, smatrala za svoju metafizičku autonomiju, bilo je pravo da sve što joj se nađe na putu svede na njegovu голу suštinu, isto onako besramno kao što su to radili plaćenici sa ženama iz osvojenih gradova. Pûki delotvorni čin⁵ jeste skrnavljenje projektovano na zvezdano nebo iznad nas. Ali, u dugom, kontemplativnom pogledu, koji potpuno razotkriva ljude i stvari, poriv prema predmetu se uvek prelama, odražava. Nenasilna refleksija, izvor svekolike radosti istine, podrazumeva da onaj ko meditira nikada ne ugradi predmet u sebe: to je bliskost na odstojanju. Samo zato što Taso (Torquato Tasso), koga bi psihoanalitičari nazvali destruktivnim karakterom, pred princezama obamire od straha i strada kao civilizovana žrtva nemogućnosti neposrednog odnosa, Adelhajda, Klarica (Klarhen) i Gretica (Grethen) mogu da govore transparentnim, neusiljenim jezikom, koji od njih pravi parabole praistorije.⁶ Osećanje života kojim zrače Geteove junakinje stečeno je povlačenjem, odstupanjem, i to je nešto više od pûke rezignacije pred trijumfom društvenog poretka. Apsolutna suprotnost tome je Don Žuan, simbol sjedinjenosti čulnog i apstraktnog. Kada Kjerkegor kaže kako je čulnost u njemu shvaćena kao princip, on dotiče tajnu sâme čulnosti. Njen ukočeni pogled, sve dok je ne trgne buđenje samosvesti, sadrži upravo onu anonimnost, onu nesrećnu opštost, koja se kobno reprodukuje u svom negativu, svemoćnom suverenitetu misli.

⁵ „Die reine Tathandlung“: Fihteov izraz. Jochann Gottlieb Fichte, *Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre*, 1794–95 (*Osnova cjelokupne nauke o znanosti*, Naprijed, Zagreb, 1974).

⁶ Adelheid, Klärchen i Gretchen (Margarete): junakinje Geteovih drama *Gec od Berlihingena* (*Götz von Berlichingen*, 1773), *Egmont* (1788) i *Faust* (1808, 1832). Adorno se ovde osvrće i na italijanskog pesnika Torkvata Tasa (*Oslobodeni Jerusolim*, 1581), kao junaka istoimene Geteove drame (*Torquato Tasso*, 1790).

se reakcionarna kritika kulture razlikuje od one druge. Takva kritika često dolazi do određenih uvida o raspadanju individualnosti i društvenoj krizi, ali ontološku odgovornost za to pripisuje individui kao takvoj, kao nečemu zasebnom i unutrašnjem: odatle osude zbog površnosti, zbog nedostatka uverenja i supstance, kao njene poslednje reči, i okretanje nazad, kao jedina uteha. Individualisti kao što su Haksli (Aldous Huxley) i Jaspers osuđuju individuu zbog njene mehaničke ispraznosti i neurotične slabosti, ali ta osuda više naginje žrtvovanju individue nego kritici društvenog *principium individuationis* (lat., načelo individuacije). *Njihova polemika, kao poluistina, već je u celini neistinita*. Oni društvo vide kao neposrednu koegzistenciju ljudskih bića, čiji stavovi formiraju celinu, a ne kao sistem, koji ne samo da ih obuhvata i deformiše već zadire u samu njihovu ljudskost, koja ih je nekada i odredila kao individue. Kroz to isključivo ljudsko tumačenje stanja kakvo jeste, sirova materijalna stvarnost, koja ljude prisiljava na neljudskost, prihvata se čak i kada se osuđuje. U svojim boljim danima, kada je još razmišljala istorijski, buržoazija je bila svesna tih međupovezanosti; zaboravila ih je tek kada se njeno učenje degenerisalo u zadržtu apologetiku protiv socijalizma. Nije mala zasluga Jakoba Burkharta (Jacob Burckhardt) to što je u svojoj istoriji grčke kulture povezo eroziju helenističke individualnosti ne samo sa objektivnim opadanjem polisa već upravo sa kultom individue: „Posle smrti Demostena i Fokiona, grad (Atina) je postao zapanjujuće oskudan u političkim ličnostima, ali ne samo u njima: Epikur, rođen 342. pre n. e., u atinskoj kleruhijskoj (vojničkoj) porodici iz Samosa, bio je poslednji Atinjanin od svetsko-istorijskog značaja.“⁴¹ Uslovi u kojima individua nestaje, u isti mah su uslovi neobuzdanog individualizma, u kojima „sve postaje moguće“: „Iznad svega, umesto bogova slavljani su individualci.“⁴² To što je individua bila oslobođena po cenu podriivanja polisa, umesto da se on ojača, eliminisalo je i samu individualnost, dokrajčenu u diktatorskim državama, predstavlja model za jednu od središnjih kontradikcija koje su iz XIX veka vodile pravo u fašizam. Betovenova muzika, koja se razvija u društveno posredovanim

⁴¹ Jacob Burckhardt, *Griechische Kulturgeschichte*, Hrsg. von Jakob Oeri. Bd. 4. 3. Aufl., Stuttgart 1909, str. 515.

⁴² *Ibid.*, str. 516.

koja je samo maglovito bila svesna da u uslovima dominacije ne može biti nikakva kultura i koju je kič podsećao na sopstvena nedela. Danas, kada svest vladara počinje da se podudara sa ukupnom tendencijom društva, napetost između kulture i kiča iščezava. Kultura više ne vuče iznemoglo za sobom svog prezrenog protivnika, već ga usmerava. Pošto upravlja čovečanstvom kao celinom, ona upravlja i rascepom između čovečanstva i kulture. Čak i sirovost, zatucanost i glupost, objektivno nametnuti potlačenima, u humoru postaju subjektivno suvereni. Ništa ne izražava bolje to stanje, u isti mah integralno i antagonističko, od tog ugrađivanja varvarstva. U svemu tome, međutim, volja upravnika trustova može se pozvati na volju sveta. Njihovo masovno društvo nije prvo proizvelo šund namenjen potrošačima već sâme potrošače. Oni su ti koji žude za filmovima, radiom i časopisima; sve što u njima nije namirio društveni poredak, koji ih stalno lišava, a da im nikada ne pruža ono što im obećava, gori od želje da ih se tamničar seti i ponudi im kamen iz desne ruke, da utole glad, dok u levoj zadržava hleb. Neodoljivo, tokom nekih četvrt veka, stariji buržujci, koji bi ipak trebalo da znaju za nešto drugo, srljali su u čeljusti kulturne industrije, koja je tako znalački proračunala potrebe njihovih izgladnelih srca. Takvi nemaju razloga za ozlojeđenost mladim ljudima koje je fašizam iskvario do srži. Samo oni bez subjektiviteta, lišeni kulturnog nasleđa, mogu biti pravi naslednici kulture.

97. *Monada*

Svoju kristalizaciju individua duguje oblicima političke ekonomije, pre svega gradskom tržištu. Čak i kada se opire pritisku socijalizacije, ona ostaje njen najkarakterističniji proizvod i nalikuje joj. Ono što joj dopušta otpor, svaka crta njene nezavisnosti, izvire iz monadološkog individualnog interesa i njegovog taloga, karaktera. Individua, upravo kroz proces individuacije, precizno odražava prethodno ustanovljeni društveni zakon eksploatacije, ma koliko ovaj i dalje bio posredovan. Ipak, to pokazuje i da raspadanje individue u sadašnjoj fazi ne treba tumačiti individualistički, već kao posledicu društvene tendencije koja se nameće upravo preko individuacije, a ne samo kao njen neprijatelj. U tome

55. *Ako dozvoljavate*

Kada se pesnik iz Šniclerovog komada *U kolu*⁷ nežno obraća zavodljivoj devojci, koja je tu prikazana kao prijateljska suprotnost puritanke, ona mu kaže: „Pusti me, zar nećeš više da sviraš klavir?“ Ona je svakako svesna svrhe celog aranžmana, ali mu se zapravo ne opire. Njen osećaj ide dalje od uobičajenih ili psiholoških zabrana. On izražava arhaičnu frigidnost, životinjski strah žene od kopulacije, koja joj na kraju može doneti samo bol. Uživanje je kasnije dostignuće, jedva starije od svesti. Ako pogledamo kompluzivnost s kojom se sparuju životinje, kao omađijane, onda u staroj izreci, „blaženi su čak i crvi“, možemo videti komadić idealističke laži, makar u odnosu na žene, koje se s ljubavlju sreću samo u neslobodi i prepoznaju je jedino kao predmeti nasilja. Nešto od te svesti zadržalo se kod žena, naročito onih iz niže srednje klase, sve do poznog industrijskog doba. Sećanje na staru ranu i dalje je živo, dok su fizička bol i neposredni strah prevaziđeni civilizacijom. Društvo nastavlja da predavanje žene vraća nazad u položaj žrtve, iz kojeg je oslobodilo žene. Nijednom muškarcu, osim ako nije potpuno bezosećajan, koji se udvara nekoj siromašnoj devojci, ne može promaći trag pravednosti u njenom otporu, kao jedine povlastice koju je patrijarhalno društvo ostavilo ženi, ali koja, jednom ubeđena, mora odmah platiti ceh, posle kratkog trijumfa svog „ne“. Svesna je da je ona, koja od pamtiveka daje, u isti mah i ona koja je nasamarena. Ako se usteže, onda biva nasamarena još jednom. To se dobro vidi u savetu mladoj početnici, koji Vedekind (Frank Wedekind) stavlja u usta jedne *madam*: „Ima samo jedan način da se bude srećan u ovom svetu, a to je da druge učiniš srećnim, koliko god je to moguće.“⁸ Vlastito zadovoljstvo podrazumeva bezgranično samoodricanje, za koje su žene, u svom arhaičnom strahu, sposobne isto koliko i muškarci u svojoj aroganciji. Ne samo objektivna mogućnost već i subjektivna sposobnost za sreću, mogu se ostvariti samo u slobodi.

⁷ Arthur Schnitzler, *Reigen*, 1897. Prevedeno kao Artur Šnicler, „U kolu (deset dijaloga)“, u okviru izdanja *Tri drame: Kafka, Šnicler, Brust*, Trorog, Beograd, 1988. Preveo Borivoje Gerzić.

⁸ Frank Wedekind, *Das Sonnenspektrum*, 1894.

56. Istraživanje porodičnog stabla

Između Ibzena (Henrik Ibsen) i *Struwwelpetera* (Heinrich Hoffmann)⁹ postoji najdublja srodnost. To je ona ista ukočena sličnost između svih članova neke porodice, koja se može uočiti na fotografijama iz porodičnih albuma iz XIX veka. Zar *Nevaljali Filip* (Hoffmann) nije ono što bi zapravo trebalo da budu *Duhovi* (Ibsen), porodična drama? Zar stihovi „A majka nemo preko stola gleda“, ne opisuju držanje supruge direktora banke, g. Borkmana? Šta drugo može biti razlog naglog mršavljenja malog Kaspara, koji odbija da jede supu, nego gresi njegovog oca i nasleđeno osećanje krivice? Zli Frederik (koji muči životinje) dobija gorki, ali delotvorni recept od *Narodnog neprijatelja*, dr Stokmana, koji, opet, pušta da mu pas otme kobasicu. Mala, nestašna Paulina, koja se mnogo igra sa šibicama, samo je retuširana fotografija Hilde Vangel, iz vremena kada ju je njena maćeha, Gospa od mora, ostavila samu kod kuće, a mali Robert, koji leti visoko iznad crkvenog zvonika, nije niko drugi nego njen preduzimač (iz komada *Majstor graditelj*). Šta želi mali Hans, s glavom u oblacima, osim sunca? Ko ga je drugi odvuкао u vodu, ako ne Štakorica iz *Malog Ejolfa*, tako slična strašnom Krojaču s velikim makazama? Ipak, strogi pesnik sledi primer velikog Nikolasa (kod Hofmana, učitelj koji nestašne učenike prska crnim mastilom), koji dečije slike modernosti potapa u svoju veliku mastionicu, zacrnjuje ih njihovom praistorijom, vuče tamo-amo kao rasklimatane lutke i tako samom sebi priziva sudnji dan.

57. Iskopavanje

Čim se pomene ime Henrika Ibzena, on i njegovo delo se sa svih strana osuđuju kao staromodni i prevaziđeni. To su isti oni koji su pre šezdeset godina gnevno osuđivali ono što su u *Nori* ili *Duhovima* videli kao modernističku dekadenciju i nemoralnu ekstravagantnost. Ibsen, mrzovoljni buržuj, istresao je svoju zajedljivost na društvo, iz čijeg je

⁹ *Der Struwwelpeter* ili *Janko Raščupanko*: videti aforizam 20, f. 1; ciklus vaspitnih priča i pesama Hajnriha Hofmana, koji Adorno ovde dovodi u vezu s nekoliko Ibzenovih komada: *Duhovi*, *Jon Gabriel Borkman*, *Narodni neprijatelj*, *Majstor graditelj*, *Gospa od mora* i *Mali Ejolf*.

tacija drevnog jaza između ljudi i njihove kulture. Dvostruki karakter progresa, koji stalno razvija potencijal slobode uporedo sa stvarnošću ugnjetavanja, stvorio je situaciju u kojoj su ljudi uspevali da u sve većoj meri ovladavaju prirodom i društvenom kontrolom, a da opet, usled prinuda koje im je usadila njihova kultura, nisu mogli da shvate kako kultura seže dalje od takve integracije. Ljudski element kulture, ono najbliže, što zastupa ljudsku stvar pred svetom, postao je stran ljudskim bićima. Ona se udružuju sa svetom protiv samih sebe, a ono što je u tom svetu najtoudenije, sveprisutnost roba, njihovo sopstveno prilagođavanje u priveske mašinerije, postaje slika lažne bliskosti. Velika umetnička dela i filozofske konstrukcije nisu ostala neshvaćena zbog prevelike udaljenosti od jezgra ljudskog iskustva, već upravo suprotno, pri čemu je prilično lako uočiti vezu između tog nerazumevanja i velikog uvažavanja: sramotu zbog učešća u opštoj nepravdi, koja bi nas mogla savladati, čim sebi dopustimo da je shvatimo. Zato se ljudi okreću onome što im se ruga, onome što osakaćeni oblik njihovih bića potvrđuje uglađenošću svoje pojavnosti. Tokom svih perioda urbane civilizacije, lakeji postojećeg su parazitirali na toj neizbežnoj obmani: pozna atinska komedija, helenistička umetnost i zanatstvo, već su kič, iako nisu raspolagali tehnikama mehaničke reprodukcije i onim industrijskim aparatom čiju nam prasliku možda dočaravaju ruševine Pompeje. Ako pogledamo zabavne romane od pre sto godina, kao što su oni Kuperovi (James Fenimore Cooper, 1789–1851), u njima ćemo pronaći rudimentarnu formu celog holivudskog obrasca. Stagnacija kulturne industrije verovatno nije posledica njene monopolizacije već je od samog početka bila svojstvo takozvane zabave. Kič je ta struktura nepromenljivih, koju filozofska laž pripisuje svojim svečanim nacrtima. U tome se ništa ne sme suštinski promeniti, zato što cela ta prevara treba da ljudima utuvi u glave da nikakva promena ne dolazi u obzir. Sve dok je civilizacija išla svojim tokom, nasumično i anonimno, objektivni duh nije mogao postati svestan tog varvaskog elementa, kao nečeg što mu je nužno svojstveno. U iluziji da neposredno pomaže slobodu, tamo gde je samo posredovao dominaciju, objektivni duh makar nije neposredno doprinosaio njenoj reprodukciji. Osuđivao je kič koji ga je pratio kao senka, s revnošću koja je bila pouzdan znak griže savesti visoke kulture,

impulsa, od kojih se svaki, prisiljen da se postidi pred licem kulturne industrije, okreće od svog odraza u ogledalu. Na samom vrhu nalazi se zabrana erotskog patosa, o čemu svedoči i pomeranje lirskih naglasaka, ništa manje nego kolektivna zabrana seksualnosti izražena u Kafkinim delima. U umetnosti posle ekspresionizma, ključna figura je postala prostitutka, iako u stvarnosti ona izumire, zato što se samo ono što je u seksualnosti besramno može opisati bez estetskog srama. To izmeštanje u najdubljim slojevima našeg reagovanja dostiglo je tačku u kojoj umetnost, u svojoj individualističkoj formi, opada, a da njena kolektivna forma nije ni postala moguća. To nije pitanje vernosti i nezavisnosti individualnog umetnika, koji nepokolebljivo drži do sfere izražavanja i suprotstavlja se brutalnoj prisili kolektivizacije; on pre mora osetiti da je ta prisila, čak i protiv njegove volje, prisutna u najdubljim ćelijama njegove izolacije, osim ako, u ime neke anahrone humanosti, nije nevernički i beznadežno zapao u sferu neljudskog. Čak i onaj najnepomirljiviji književni ekspresionizam, Štramova poezija, Kokoškine drame,⁴⁰ poseduje naivnu, liberalno poverljivu stranu, kao naličje svog izvornog radikalizma. Pitanje je, međutim, kako bi se moglo ići dalje od njih. Umetnička dela koja pokušavaju da uklone bezazlenost apsolutne subjektivnosti, time artikulišu zahtev za pozitivnom zajednicom, koja u njima samima nije prisutna, ali na koju se proizvoljno pozivaju. To ih pretvara u obične najavljiivače propasti i lak plen one poslednje naivnosti, koja ih poništava, u tome da i dalje uopšte budu umetnost. Aporija o odgovornom radu ide u prilog samo neodgovornima. Ako ikada bude moguće da se nervi potpuno ukinu, onda neće biti leka protiv renesanse pesmica o proleću, i ništa neće stajati na putu Narodnom Frontu, koji će obuhvatati sve, od varvarskog futurizma do ideologije filma.

96. *Janusova palata*

Ako bi kulturnu industriju trebalo smestiti u širu, svetsko-istorijsku perspektivu, onda bi se ona mogla definisati kao sistematska eksplo-

⁴⁰ August Stramm (1874–1915): pesnik i dramski pisac, jedan od prvih predstavnika ekspresionizma. Oskar Kokoschka (1886–1980): pre nego što je postao poznat kao slikar, napisao je niz imažinističkih drama, u periodu 1907–1919.

načela i izvukao sopstvenu neumoljivost i ideale. Ovekovečio je predstavnike moralne većine, koji su učutkivali narodne neprijatelje, u obliku patetičnog, ali trajnog spomenika, ali ovi se do dana današnjeg nisu osetili polaskanim. I zato se okreću ka onome što je danas na dnevnom redu. Tamo gde se razumni ljudi slažu oko nerazumnog ponašanja drugih, uvek možemo pretpostaviti da tu ima nečeg nerazrešenog, nekih bolnih ožiljaka. Tako je i sa pitanjem položaja žena. S rastakanjem „muške“ liberalno-konkurentne ekonomije, zapošljavanjem žena na radnim mestima na kojima su isto onoliko nezavisne ili zavisne koliko i muškarci, s demistifikovanjem porodice i popuštanjem seksualnih tabua, to pitanje, površno posmatrano, zaista više nije tako „akutno“. Ipak, kontinuirano postojanje tradicionalnog društva je izobličilo oslobođenje žena. Malo je simptoma koji tako dobro ukazuju na propadanje radničkog pokreta kao što je njegova nesposobnost da uvaži tu činjenicu. Uključivanje žena u sve vrste nadzorničkih aktivnosti prikriva produžavanje njihove dehumanizacije. U velikim preduzećima one ostaju isto ono što su bile i u porodici: stvari. Time se ne misli samo na svu bedu njihovih radnih dana i života kod kuće, koji na bizaran način zadržavaju radne uslove iz zanatske epohe usred one industrijske, već i na same žene. One svesno, bez bilo kakvog suprotnog impulsa, odražavaju dominaciju i poistovećuju se s njom. Umesto da reši žensko pitanje, maskulino društvo proširuje sopstveni princip do tačke u kojoj njegove žrtve nisu više u stanju da to pitanje uopšte postave. Čim dobiju određeno sledovanje dobara, one oduševljeno prihvataju svoju sudbinu, prepuštaju razmišljanje muškarcima, osuđuju svaku refleksiju kao uvredu na račun ženskog ideala koji propagira kulturna industrija i tako u potpunosti ostaju u lancima, koje vide kao ostvarenje svog roda (Geschlechts). Poremećaji kojima to moraju da plate, pre svega neurotična stupidnost, doprinose pogoršavanju njihovog položaja. Još u Ibenovo vreme, većina žena s pretenzijama na neki status u buržoaskom društvu, bila je spremna da nasrne na svoje histerične sestre, koje su na sebe preuzimale i njihov udeo u beznadežnom pokušaju bekstva iz društvenog zatvora, koji ih je sa svoja četiri zida tako bezdušno pritiskao. Ali, njihove današnje unuke samo bi im se snishodljivo osmehnule, bez osećaja da ih to pogađa, i uputile ih na odgovarajuću

socijalnu službu, na prijateljski tretman. Histeričnu ženu, koja je žudela za nečim čudesnim, zamenila je mahnito užurbana ludača, koja prosto ne može da dočeka trijumf zla. — Ali, možda je to tako sa svime što je zastarelo. To se ne može objasniti samo vremenskom distancom već i sudom istorije. Izraz toga u stvarnosti jeste osećanje posramljenosti, koje obuzima one rođene kasnije, pri osvrtnu na neku raniju mogućnost, koju nisu uspeali da sprovedu u život. Ono što je postignuto može se zaboraviti, ali i sačuvati u sadašnjosti. Zastareva samo ono što nije uspelo, neispunjeno obećanje nečeg novog. Nisu bez razloga Ibzenove žene nazvane „modernim“. Mržnja prema modernom i mržnja prema zastarelom su jedno te isto.

58. *Istina o Hedi Gabler*¹⁰

Esteticizam XIX veka ne može se shvatiti u kontekstu istorije filozofije već samo u odnosu na temeljnu stvarnost, na društvene sukobe. Griža savesti počiva na amoralnosti. Kritika je napadala buržoasko društvo kako na ekonomskom, tako i na etičkom planu, u skladu sa sopstvenim normama. Naspram toga, vladajuća klasa nije imala drugu odstupnicu, u meri u kojoj nije htela da se sroza na apologetske laži i osećanje bespomoćnosti, kao dvorski pesnici i romanopisci s državnim penzijama, osim da odbaci princip na osnovu kojeg je sagledavala sâmo društvo, a s njim i sopstvenu etiku. Ipak, ta nova pozicija koju je radikalna buržoaska misao zauzela pod pritiskom svojih protivnika, nije se svodila na pûku zamenu ideološkog privida istinom objavljenom u gnevu samouništenja, u isti mah otvoreno pobunjeničkog i spremnog na predaju. Pobuna lepog protiv buržoaskog Dobrog bila je pobuna protiv Dobrote (Güte). Dobrota je, sama po sebi, deformacija Dobrog (Guten). Time što je etički princip odsekla od onog društvenog i izmestila ga u privatnu osećajnost, Dobrota ga je dvostruko ograničila. Dobrota se odrekla ostvarenja uslova dostojnih čoveka, koje je počivalo na etičkom principu. Svaki njen postupak nosi u sebi nešto od utešne rezignacije: ona ne želi da izleči već da ublaži, a svest o neizlečivosti na kraju pristaje na to. Dobrota tako postaje ograničena čak i u sebi samoj.

¹⁰ Henrik Ibsen, *Hedda Gabler*, 1891.

i u razmišljanju o njemu. Savršena nesloboda se može prepoznati, ali ne i predstaviti. Tamo gde se danas, u političkom pripovedanju, sloboda pojavljuje kao motiv, kao u pohvalama herojskog otpora, ona deluje kao stid nemoćnog uveravanja. Sve izgleda kao da velika politika unapred određuje ishod, i da sloboda istupa samo ideološki, kao govor o slobodi, u obliku stereotipnih deklamacija, a ne u ljudski samerljivim postupcima. Umetnost se sigurno ne može spasiti prepariranjem istrebljenog subjekta, dok joj predmet koji danas jedino priliči, naime, ono čisto neljudsko, izmiče zbog svoje prekomernosti i neljudskosti.

95. *Prigušivač i doboš*

Ukus je najpouzdaniji seizmograf istorijskog iskustva. Kao skoro nijedna druga sposobnost, on je u stanju da zabeleži čak i sopstveno ponašanje. Reaguje i na samog sebe i prepoznaje sopstveni nedostatak ukusa. Umetnike koji deluju odbojno ili šokantno, govornike koji pucaju od okrutnosti, u njihovom osobenom izrazu, vodi ukus: ali, žanr, stil i prefinjenost, domen nervoznih, senzibilnih neoromantičara, danas se čak i kod svojih protagonista otkrivaju kao nešto sirovo i beslovesno, kao i Rilkevi stihovi, „Jer siromaštvo je veliki unutrašnji sjaj.“³⁹ Delikatni drhtaj, patos Drugaćijeg, danas su samo standardizovane maske u kultu tlačenja. Upravo je najistančaniji estetski nerv taj koji pravedničku estetiku smatra nepodnošljivom. Individua je toliko duboko istorijska, da se samo filigranskim vezom svoje poznoburžoaske organizacije može buniti protiv filigranskog veza poznoburžoaske organizacije. U svojoj odbojnosti prema svakoj umetničkoj subjektivnosti, prema ekspresivnosti i ponesenosti, individua se grozi nad nedostatkom istorijskog takta, kao što je i subjektivnost nekada okretala glavu od buržoaskih konvencija. Čak je i odbacivanje mimeze (oponašanja), ta najdublja preokupacija novog funkcionalizma, mimetičko. Sud o subjektivnom izrazu ne donosi se spolja, u političkoj i društvenoj refleksiji, već na osnovu neposrednih

šava da uspostavi monopol nad tržištem karfiola, prikazana po uzoru na priče o čikaškim gangsterima.

³⁹ Rainer Maria Rilke, *Das Buch von der Armut und vom Tode* (O siromaštvu i smrti), 1903.

humanizacijom izvire i sračunato ponovno uvođenje „plots“ (zapleta), akcije, kao usklađenog, razumljivog konteksta značenja. Pod uslovima fotografskog realizma, na filmu bi to bilo neodrživo. Time što takav kontekst svojevoljno obnavlja, film daleko zaostaje za iskustvom velikih romana, od kojih inače parazitski živi; oni su svoje značenje gradili upravo tako što su rastvarali kontekst značenja.

Ako sada sve to sklonimo u stranu, i pokušamo da političku sferu predstavimo kao nešto apstraktno i izvanljudsko, isključujući varljive meditacije o onome što je internalizovano, situacija ne bi bila ništa bolja. Naime, upravo suštinska apstraktnost onoga što se zaista događa apsolutno negira estetsku sliku. Da bi je uopšte učinio ekspresivnom, pisac je prisiljen da je prevede u neku vrstu dečijeg govora, u arhetipove, i da je tako ponovo „približi“ – ne više empatiji već onim instancama razumevajuće kontemplacije, koje još prethode formiranju jezika, a koje čak ni epski teatar ne može zaobići. Pozivanje na te instance već formalno sankcioniše rastakanje subjekta u kolektivističkom društvu. Ali, u takvom prevodilačkom radu predmet se ne falsifikuje ništa manje nego u tumačenju nekog verskog rata erotskim potrebama neke kraljice. Naime, ljudi su danas postali infantilni isto koliko i simpliciistička drama, koja je odustala od njihovog predstavljanja. Ali, politička ekonomija, koju ova druga pokušava da predstavi, pod uslovom da njeni principi ostanu nepromenjeni, toliko je složena i razvijena u svim svojim aspektima, da izmiče svim šematskih parabolama. Prikazivanje zbivanja u krupnoj industriji kao mešetarenja lopovskih piljara može biti dovoljno za izazivanje trenutnog šoka, ali ne i za dijalektički teatar. Ilustrovanje poznog kapitalizma slikama iz agrarnog ili kriminalnog repertoara ne može postići da se nedela današnjeg društva jasno ukažu ispod omotača složenih fenomena koji ih zaklanja. Pre će biti da rasejanost prema tim fenomenima, koje bi trebalo razviti iz suštine, iskrivljuje suštinu. Osvajanje vlasti od strane najmoćnijih ona bezazleno predstavlja kao mahinacije reketa izvan društva, a ne kao samouspostavljanje tog društva.³⁸ Ipak, nemogućnost predstavljanja fašizma izvire iz činjenice da u njemu ima isto tako malo slobode subjekta kao

³⁸ Ovaj deo je kritika Brehtovog komada *Der aufhaltsame Aufstieg des Arturo Ui* (Zadrživi uspon Artura Uija, 1941), u kojem je sudbina glavnog lika, koji poku-

Njena krivica leži u prisnosti. Ona odražava sliku neposrednih odnosa između ljudi i poništava upravo ono rastojanje koje jedino može da zaštiti pojedince od uticaja opšteg. Upravo u najintimnijem kontaktu oni, na najbolnji način, osećaju sve neukinute razlike između njih. Nefamilijarnost je jedini protivotrov za otuđenje. Prolazna slika harmonije, u kojoj Dobrota uživa, samo pojačava patnje nepomirenosti i to u meri u kojoj nastavlja da je idiotski poriče. Uvreda protiv ukusa i obzira, koje nijedan dobar postupak nije pošteđen, dovršava nivelisanje, kojem se nemoćna utopija lepog opire. Od samog početka zrelog industrijskog društva, privrženost zlu nije bila samo preteča varvarstva već i maska dobrog. Njegovo dostojanstvo je prešlo na zlo, koje je za sebe vezalo svu mržnju i ozlojeđenost društvenim poretkom, koji je iz sebe iscedio dobro i ulio ga u svoje članove, da bi on sam mogao da postupi kao zločinac bez kazne. Kada Heda Gabler smrtno ponizi krajnje dobronamernu tetku Juliju, kada namerno razglasi kako užasni šešir koji je tetka nosila u čast generalove kćerke pripada služavki, onda to nije samo ponašanje frustrirane žene, koja svoju sadističku mržnju prema svom ustajalom braku usmerava na bespomoćnu osobu. Ona se pre ogrešuje o ono najbolje, s kojim mora da se nosi, zato što u onom najboljem prepoznaje sramotu dobrog. Naspram starice koja obožava svoju pometenu nećaku, Heda, na nesvestan i apsurdan način, predstavlja ono apsolutno. Heda je žrtva, a ne Julija. Lepo, čija opsesivna slika vlada Hedom, opire se etici, čak i pre nego što stigne da joj se naruga. Naime, ono se protivi bilo čemu opštem i postavlja kao nešto apsolutno razlike određene pûkim postojanjem, slučajnost koja prednost daje jednoj stvari, a ne nekoj drugoj. U lepom, neprozirna posebnost se nameće kao norma, kao jedino opšte, zato što je normalna opštost postala previše transparentna. Tako ona dovodi u pitanje tu opštost, jednakost svega što je neslobodno. Ali, tako i sama postaje kriva, zato što još jednom, zajedno sa opštošću, odseca i mogućnost prevazilaženja pûke egzistencije, čija neprozirnost samo odražava neistinost te loše opštosti. Tako lepo nanosi nepravdu pravdi, ali je opet u pravu što to čini. U lepom, krhka budućnost prinosi svoju žrtvu Molohu sadašnjice: pošto u tom domenu ne može biti ničeg dobrog, ona sebe čini lošom, da bi osudila sudiju s pozicije poraženog. Protest lepog protiv dobrog je buržoaski,

sekularizovani oblik zablude junaka iz klasične tragedije. U okvirima sâmog društva, svest o njegovoj negativnoj suštini je blokirana, tako da istinu može da zastupa samo apstraktna negacija. Time što odbacuje ono što je nemoralno u moralnosti, to jest, represiju, antimoral preuzima najdublju brigu moralnosti: da se zajedno sa svim ograničenjima, ukine i svaki oblik nasilja. To je razlog zašto se motivi beskompromisne buržoaske samokritike zapravo poklapaju sa onim materijalističkim i tako dolaze do samosvesti.

59. Čim sam ga ugledala¹¹

Ženski karakter i ženski ideal po kojem je oblikovan, proizvodi u maskulinog društva. Slika o nepomućenoj prirodi može nastati samo iz pomućenosti, kao njena suprotnost. Tamo gde se predstavlja kao humano, maskulino društvo suvereno neguje u ženama sopstveni korektiv i tako se, kroz to ograničavanje, prikazuje kao nemilosrdni gospodar. Ženski karakter je negativni otisak dominacije. Ali, upravo zato je i jednako loš. Ono što u buržoaskom kontekstu obmane prolazi kao priroda po pravilu je samo tkivo unakaženo društvenim ožiljcima. Ako je psihoanalitička teorija tačna, naime, da žene svoju fizičku konstituciju doživljavaju kao posledicu kastracije, onda njihove neuroze dobro naslućuju istinu. One žene koje za vreme krvarenja sebe vide kao ranu, znaju više o sebi nego one koje sebe zamišljaju kao cvet, samo zato što se njihovim muževima to više sviđa. Laž se ne sastoji samo u navodnoj afirmaciji prirode, tamo gde se ona samo toleriše i prilagođava, već u tome što kao priroda u civilizaciji prolazi nešto što je, po svojoj supstanci, najudaljnije od svega prirodnog, naime, čisto pretvaranje sebe u stvar. Ona vrsta ženstvenosti koja se obraća nagonima, uvek je upravo ona koju svaka žena mora iz sve snage, na silu – mušku silu – iznuditi od sebe: sve te žene zapravo su muškarčići. Treba samo jednom, iz ugla ljubomornog muža, videti kako takve ženstvene žene raspolažu svojom ženstvenošću,

¹¹ Aluzija na stihove, *Seit ich ihn gesehen, glaub'ich blind zu sein* („Od kada sam ga ugledala, kao da sam oslepela“) iz pesme Adelberta fon Kamiza (Adelbert von Chamisso, 1781–1838), iz njegovog ciklusa *Frauen-Liebe und Leben*, za koji je muziku kasnije napisao Robert Šuman (Robert Alexander Schumann, 1810–1856).

94. Politička drama³⁷

Sve veća nesposobnost predstavljanja istorijskog svedoči o izumiranju umetnosti. To što o fašizmu nije napisana nijedna adekvatna drama, ne može se objasniti nedostatkom talenta već time što talenat atrofira zbog nerešivosti najhitnijih zadataka s kojima se pisac suočava. On mora da izabere između dva načela, od kojih su oba jednako neprimerena temi: između psihologije i infantilizma. Prvi pristup, u međuvremenu zastareo, koristili su neki važni umetnici, ali samo kao trik i s nečistom savešću, od kada je moderna drama svoj predmet počela da traži u politici. U predgovoru za *Fijeska* (Die Verschwörung des Fiesco zu Genua, 1783), Šiler piše: „Ako je istina da samo osećanja mogu probuditi osećanja, onda, po meni, politički junak nije tema primerena pozornici, utoliko što on mora da zanemari ljudsko biće u sebi, upravo zato da bi bio politički junak. Nije mi namera da svoju priču ispunim tim živim plamenom koji izbija iz čistih proizvoda entuzijazma, već da izbacim studen, tu jalovu političku dramu (Staatsaktion) iz ljudskog srca – upravo zato da bih priču ponovo vezao za ljudsko srce – da bih čoveka uključio glavom, upućenom u stanje stvari – da bih za čovečanstvo pozajmio situacije iz onih inventivnih intriga – to je bila moja namera. Pored toga, moj odnos s buržoaskim svetom učinio mi je bližim srce nego Savet ministara, i možda je baš zato ta politička slabost postala poetska vrlina.“ Teško. Povezivanje otuđene istorije i ljudskog srca Šileru je već služilo kao izgovor za opravdavanje neljudskosti istorije, kao nečeg ljudski pojmljivog, i bila dramaturški kažnjavana kao laž svaki put kada bi tehnika poistovetila „čoveka“ s „glavom, upućenom u stanje stvari“, kao, na primer, kada Leonoru, lakrdijaški nehotično, ubija izdajnik vlastite zavere. Sklonost ka estetskoj reprivatizaciji izvlači umetnosti tlo ispod nogu, u pokušaju da sačuva humanizam. Spletke iz svih tih suviše dobro konstruisanih Šilerovih komada, jesu nemoćne pomoćne konstrukcije između ljudskih strasti i s njima nesamerljive i stoga, sa stanovišta ljudske motivacije, neuhvatljive društvene i političke stvarnosti. Najnoviji primer toga je polet s kojim se biografski šund upinje da slavne ljude približi nepoznatima upravo kao ljudska bića. Iz istog poriva za lažnom

³⁷ U originalu, *Staatsaktion*; dramatisovati nešto, praviti cirkus od nečega, ali i državni poslovi, velika politika, itd.

ljivo, rezultat bi bio raspršena, spolja nerazumljiva predstava, potpuno strana vizuelnim navikama publike. Radikalni naturalizam, koji filmska tehnika snažno sugerše, rastvorio bi svaku vezu sa značenjem prikazane površine i završio kao krajnja suprotnost poznatom realizmu. Film bi se pretvorio u asocijativni niz slika i svoju formu crpeo iz njihove čiste, imanentne građe. Opet, ako bi, iz komercijalnih razloga ili čak samo zbog neke objektivne svrhe (intencije), pokušao da izabere reči i gestove koji imaju veze sa idejom koja prenosi neko značenje, to bi neminovno završilo u isto tako neminovnoj kontradikciji s pretpostavkama realizma. Manje gusta reprodukcija stvarnosti u naturalističkoj književnosti još uvek ostavlja prostor za svrhu: u besprekornoj kopiji stvarnosti, postignutoj uz pomoć tehničkog aparata filma, svaka svrha, čak i kada je to sâma istina, pretvara se u laž. Reč koja publici treba da utuvi u glave lik govornika ili čak značenje celine, u poređenju s doslovnom vernošću kopije, zvuči „neprirodno“. Ona opravdava svet kao što pravda i sebe, kao nešto podjednako smisljeno, sve do prve namerne prevare, sve do prvog pravog izobličenja. Niko ne priča tako, niko se ne kreće na taj način, dok nas film neprekidno uverava kako to radi svako. Uhvaćeni smo u klopku: konformizam se postiže *a priori*, sâmim značenjem, bez obzira na njegov konkretan sadržaj, pri čemu se opet samo kroz značenje taj konformizam – poslušno ponavljanje činjeničnog – može uzdrmati. Prava svrhovitost je moguća samo kroz odricanje od svrhe. To što su takva svrhovitost i realizam nespojivi, to što je sinteza laž, izvire iz shvatanja jasnoće. Ono je dvosmisleno. Ono se, bez razlike, odnosi na organizaciju sadržaja kao takvog i njegovo prenošenje publici. Ta dvosmislenost nije slučajna. Jasnoća ukazuje na tačku neutralnosti između objektivnog razuma i komunikacije. To je ispravno, zato što se objektivna forma, ostvareni izraz, okreće iz sebe ka spolja i govori; i to je pogrešno, zato što se ta forma kviri tako što u sebe uračunava onog kome se obraća. Svako pojedinačno umetničko delo, kao i ono teoretsko, mora se pokazati doraslim teškoćama te dvosmislenosti. Jasna zamisao, ma koliko ezoterična, otvara se za potrošnju; nejasno je diletantsko, prema sopstvenim merilima. Kvalitet zavisi od dubine s kojom neko delo ugrađuje u sebe alternativu i tako ovladava njome.

kako je po potrebi koriste, prave od nje sjaj u očima, izvode promene raspoloženja, da bi se shvatilo dokle ide to zaštićeno nesvesno, neokrzuto intelektom. Ali, ta netaknutost i čistota su proizvodi ega, cenzure, intelekta, i upravo zato se tako lako, bez ikakvog trvenja, prilagođavaju načelu stvarnosti racionalnog društvenog poretka. Ženstvene prirode se, bez izuzetka, konformiraju. To što se Ničeova istrajnost zaustavila u toj tački, preuzevši nepromišljenu i neobaveštenu predstavu o ženstvenoj prirodi od hrišćanske civilizacije, prema kojoj je inače gajio tako duboko nepoverenje, na kraju je i omogućilo buržoaskom društvu da obuzda napore njegove misli. Naseo je na varku da kaže „žena“ (Weib), tamo gde je bila reč o gospođi (Frau). Odatle perfidni savet da se ne zaboravi bič: sâma žena je već posledica biča. Oslobođenje prirode bi zato trebalo da znači ukidanje njenog samouspostavljanja. Glorifikacija ženstvenog karaktera podrazumeva poniženje za sve koji ga nose.

60. Reč o moralu

Amoralizam, s kojim je Niče držao staru neistinu na bezbednom odstojanju, sada je i sâm podlegao presudi istorije. S raspadanjem religije i njenim opipljivim filozofskim sekularizacijama, restriktivne zabrane su izgubile svoju potvrđenu suštinu, svoju supstancijalnost. Ipak, u početku, materijalna proizvodnja je bila toliko nerazvijena, da je to davalo osnova za priču kako nema dovoljno za sve. Svako ko nije kritikovao političku ekonomiju kao takvu, mora se držati principa ograničavanja, koji se kasnije izrazio kao neracionalizovano prisvajanje na štetu slabijih. Objektivne pretpostavke toga su se promenile. Ako se ima u vidu neposredna mogućnost obilja, to ograničavanje mora delovati suvišno, ne samo u očima društvenih nekonformista već i ograničenih buržuja. Osećaj za moral svojstven vladarima, po kojem svako ko hoće da živi treba da zgrabi šta može, u međuvremenu se izokrenuo u još bedniju laž nego što je bio dok je služio kao propovednička mudrost iz XIX veka. Ako bi se u Nemačkoj pokazalo da su pristojni malograđani u stvari plavokose zveri, to ne bi imalo nikakve veze s nacionalnim osobenostima, već samo s činjenicom da je naspram očiglednog obilja, plavokosa bestijalnost, odnosno društvena otimačina, poprimila nešto od crta prostaka, zatucanog

filistra, čak i onog mentaliteta koji uvek „ostaje kratkih rukava“, protiv kojeg je moral gospodara i bio izmišljen. Ako bi Čezare Bordžija (Cesare Borgia) danas vaskrsnuo, izgledao bi kao David Fridrih Štraus¹² i zvao bi se Adolf Hitler. Propovedanje amoralnosti postalo je zadatak istih onih darvinista koje je Niče prezirao i koji su za svoju ideju vodilju usiljeno proglasili varvarsku borbu za opstanak, upravo zato što ona više nije potrebna. Plemenitost je davno prestala da znači preuzimanje onog boljeg od drugih i zapravo je postala zasićenost uzimanjem, koje se u praksi upražnjavalo kao vrlina davanja, koja se kod Ničea javlja samo na misaonom planu. Asketski ideal danas može da posluži kao mnogo bolji bedem protiv ludila profitne ekonomije, nego što je to pre šezdeset godina, naspram liberalne represije, bio hedonizam. Amoralisti danas konačno mogu da dopuste sebi da budu dobri, ljubazni, nesebični i otvorena srca, kao što je Niče bio još u ono vreme. Garancija njihovog nepokolebljivog otpora biće njihova usamljenost, kao i kod Ničea, u vreme kada je prema normalnom svetu navukao masku zla, da bi normalnost podučio strahu od njene sopstvene izopačenosti.

61. *Apelacioni sud*

Niče je u *Antihristu* izneo najjači argument ne samo protiv teologije već i protiv metafizike: da nadu brka sa istinom; da to što je nemoguće živeti srećno ili čak bilo kako, bez ideje o nečemu apsolutnom, ne dokazuje legitimnost takve misli. On odbacuje hrišćanski „dokaz snage“, da je vera ujedno i istina, zato što donosi blaženstvo. Naime, „može li sreća – ili više tehnički rečeno, zadovoljstvo (Lust) – ikada biti dokaz istine? To je tako malo verovatno, da se skoro može uzeti kao protivdokaz, a u svakom slučaju izaziva veliko podozrenje prema 'istinji', svaki put kada u raspravi na pitanje 'Šta je istinito?' učestvuje i osećanje zadovoljstva. 'Zadovoljstvo' kao dokaz, dokazuje samo 'zadovoljstvo' – i ništa više; kako to da baš istiniti sudovi pričinjavaju više zadovoljstva nego lažni i da neminovno, u skladu s nekom prestabiliranom harmonijom, izaziva-

¹² David Friedrich Strauss (1808–1974), kritičar Biblije, agitovao protiv Bizmarka u periodu posle 1866. i zalagao se za evolucionizam kao filozofsku zamenu za Hrišćanstvo, u delu *Der alte und neue Glaube* (Stara i nova vera, 1872).

posebnog pakosno pravi nešto posebno. Ta potražnja za posebnim već se nataložila u potrebu, koju masovna kultura svuda umnožava, po uzoru na „funnies“ (stripove). Ono što se nekada zvalo duh, zamenjuje se ilustracijom. Nije stvar samo u tome da su ljudi izgubili sposobnost da zamisle nešto što im nije prikazano u skraćenom obliku i utuveno u glave. Čak je i šala, u kojoj se sloboda duha nekada sudarala s činjenicama i dovodila ih do eksplozije, prešla u ilustraciju. Šale i slikama, koje ispunjavaju časopise, uglavnom su bez poente, besmislene. Sastoje se isključivo od izazova koji neka situacija nudi oku. Na osnovu iskustva iz bezbroj prethodnih slučajeva, od čitaoca se očekuje da shvati „šta se dešava“ pre nego što sama situacija otkrije svoje značenje. Ono što takve slike predstavljaju i na šta se izvežbani posmatrač onda nadovezuje, jeste odbacivanje svakog značenja kao balasta koji ometa trenutno sagledavanje situacije, u bespomoćnom potčinjavanju ispraznoj nadmoći stvari. Šala našeg doba je samoubistvo namere. Ko ga počinji, nagrađuje se prijemom u kolektiv šaljivdžija, koji na svojoj strani ima okrutne stvari. Svako ko pokuša da tim šalama priđe misaono, počinje da beznadežno zaostaje za silovitim tempom stvari, koji tutnji čak i u najprostijim karikaturama, kao u nekoj jurnjavi na kraju crtanog filma. Naspram tog regresivnog progressa, pamet se sasvim direktno izokreće u glupost. Jedino razumevanje koje je još preostalo misli jeste užasavanje nad nerazumljivim. Kao što pogled nekog promišljenog posmatrača, koji se zaustavlja na nasmejanoj lepotici s plakata za zubnu pastu, u njenoj nameštenoj grimasi vidi agoniju mučenja, tako ga i u svakoj šali, čak i u svakoj vizuelnoj predstavi, saleće smrtna presuda subjektu, koju opšti trijumf subjektivnog razuma nosi sa sobom.

93. *Svrha i kopija*

Pseudorealizam kulturne industrije, njen stil, ne treba objašnjavati kao podmukli trik filmskih magnata i njihovih lakeja, već kao nužnost koju u vladajućim uslovima proizvodnje diktiraju stilska načela samog naturalizma. Ako bi neko hteo da se posveti snimanju filma koji slepo opisuje svakodnevni život, recimo, u maniru Emila Zole, što je uz pomoć pokretne fotografije i tehnika za snimanje zvuka sasvim izvod-

terivanja celih naroda na opustošenom evropskom kontinentu. Ništavnost, besadržajnost svih kolektivnih rituala, još od Omladinskog pokreta (Jugendbewegung), naknadno se ukazuje kao pipava anticipacija nadmoćnih udaraca istorije. Bezbrojna ljudska bića, koja su odjednom podlegla svom apstraktnom kvantitetu i pokretljivosti, koja u rojevima hitaju na puteve, kao drogirana, regruti su velike seobe naroda, na čijim se divljim prostranstvima buržoaska istorija priprema za svoj kraj.

92. Slikovnica bez slika³⁵

Objektivna težnja prosvetiteljstva, ukidanje vlasti svih slika nad ljudskim bićima, ne odgovara bilo kakvom subjektivnom napretku prosveteljene misli ka stanju bez slika. I dok napad na slike, zajedno s metafizičkim idejama, neminovno uništava i pojmove prethodno smatrane za racionalne, istinski mišljene, misao oslobođena prosvetiteljstvom i vakcinisana protiv misli, sada postaje druga figurativnost, samo bez slika i sputana. Usred mreže u kojoj su odnosi između ljudi i njihov odnos prema stvarima postali potpuno apstraktni, sposobnost za apstrakciju nestaje. Otudjenje šema i klasifikacija od podataka koje obuhvataju, zapravo, pūki kvantitet obrađenog materijala, koji potpuno prevazilazi domet individualnog ljudskog iskustva, neprekidno nameće arhaično obrnuto prevođenje u čulne znakove. Male siluete ljudi i kuća, koje ispunjavaju statističke izveštaje kao hijeroglifi, koje u svakom pojedinačnom slučaju mogu biti nešto potpuno slučajno, izgledaju kao pūko pomoćno sredstvo. Ali, njihova sličnost s bezbrojnim reklamama, novinskim klišeima ili igračkama nije slučajna. U njima, predstava trijumfuje nad predstavljanim. Njihova preuveličana, grubo pojednostavljena i zato lažna razumljivost potkrepljuje nerazumljivost samih intelektualnih procesa, čija se neistinost – slepa, nekonceptualna supsumacija³⁶ – od njih ne može odvojiti. Sveprisutne slike i nisu slike, zato što ono sasvim opšte, prosečni, standardni model, predstavljaju kao nešto jedinstveno, posebno, dok ga istovremeno ismevaju. Čak se i od ukidanja

³⁵ *Billedbog uden Billeder* (1839), ovde na nemačkom, *Bilderbuch ohne Bilder*. zbirka lirske proze Hansa Kristijana Andersena (Hans Christian Andersen, 1805–1875).

³⁶ Supsumacija: podređivanje posebnog pod opšte.

ju prijatne osećaje?“ (*Antihrist*, aforizam 50) Ali, sam Niče je podučavao *amor fati* – „ljubi svoju sudbinu“. To je, kako je pisao u „Epilogu“ za *Sunrak bogova*, bila njegova najdublja priroda. Zato se možemo upitati da li je zaista ispravnije voleti ono što nam se dešava, afirmisati nešto zato što je to što jeste, nego da za istinu uzimamo ono čemu se nadamo. Nije li to isti onaj pogrešan zaključak koji vodi od postojanja „stubborn facts“ (neumoljivih činjenica) do njihovog uzdizanja u najvišu vrednost, koje je kritikovao u prelazu od nade ka istini? Ako je dosezanje „blaženstva kroz opsesivnu ideju“ smestio u azil za umobolne, onda poreklo *amor fati* možemo potražiti u zatvoru. Oni koji više nemaju šta da gledaju ili vole, na kraju postaju žrtve zaljubljenosti u kamene zidove i prozore s rešetkama. U oba slučaja, reč je o bedi prilagođavanja, koja, da bi se nekako podneo užas sveta, pripisuje realnost željama i smisao besmislenoj prisili. U *amor fati* se, ništa manje nego u *credo quia absurdum* (lat., verujem zato što je apsurdno), skrušeno pristaje na odricanje, na glorifikaciju onoga što je najapsurdnije, na poniznost pred krstom. Na kraju, nada, koja izmiče stvarnosti tako što je negira, jedini je oblik u kojem se ukazuje istina. Bez nade, ideja o istini bila bi jedva pojmljiva, i kardinalna je neistina predstavljati kao istinu postojanje koje smo prepoznali kao loše, samo zato što smo to prepoznali. U tome se, pre nego u suprotnom, sastoji zločin teologije, protiv koje je Niče poveo parnicu, a da je nikada nije doveo do poslednje instance. U jednom od najsnažnijih delova svoje kritike, optužio je hrišćanstvo zbog mitologije: „Žrtveni dar i to u njegovom najodvratnijem, najvarvarskijem obliku, žrtvovanje nevinih zbog grehova krivih! Kakav užasan paganizam!“ (*Antihrist*, aforizam 41) Ipak, ljubav prema sudbini nije ništa drugo nego apsolutno odobravanje beskonačnosti takvog žrtvovanja. Mit je ono što razdvaja Ničeovu kritiku mita od istine.

62. Kraća izlaganja

Pri ponovnom čitanju nekih kontemplativnih dela Anatola Fransa, kao što je *Epikurov vrt* (Jardin d'Épícure, 1895), teško je, i pored sve zahvalnosti na pokazanom prosvetiteljstvu, odoleti osećanju nelagodnosti, koje se ne može u potpunosti objasniti ni tim staromodnim držanjem,

koje su tako revnosno usvojili odmetnički francuski iracionalisti, niti ličnom taštinom. Ali, time što služi kao izgovor za zavist, budući da se element taštine nužno javlja u svakom duhu, čim počne da opisuje samog sebe, pozadina te nelagodnosti postaje jasnija. Stvar je u tom kontemplativnom, ležernom, makar samo sporadično propovedničkom i trpeljivo podignutom kažiprstu. Kritički sadržaj misli je poništen držanjem koje sebi daje sve vreme ovog sveta, tipičnim za profesore u državnoj službi, a ironija s kojom taj imitator Voltera na naslovnoj stranici priznaje svoje članstvo u Francuskoj akademiji, vraća se šaljivdžiji u lice. U njegovom izlaganju, iza sve naglašene ljudskosti, krije se nešto nasilničko: on to sebi može da priušti, pomislio bi čovek, zato što se niko ne usuđuje da prekine majstora. Nešto uzurpatorsko, svojstveno svakom predavanju i zapravo svakom glasnom čitanju, prodrlo je u njegove lucidne rečenične konstrukcije, koje dopuštaju tako veliki predah najneprijatnijim pitanjima. Nepogrešivi znak latentnog prezira prema ljudskim bićima, kod tog poslednjeg zastupnika ljudskog dostojanstva, jeste sigurnost s kojom iznosi opšta mesta, kao da se niko neće usuditi da ih primeti: „L'artiste doit aimer la vie et nous montrer qu'elle est belle. Sans lui, nous en douterions.“ („Umetnik treba da voli život i da nam pokaže kako je život lep. Bez njega, u to bismo mogli da posumnjamo.“) Međutim, ono što izbija u prvi plan, kroz njegove arhaično stilizovane meditacije o Francuskoj, potajno je prisutno u svakoj meditaciji koja se poziva na pravo da se uzdrži od neposredne svrhe. Takva staloženost postaje ista ona laž u koju je užurbana direktnost već upala. Dok se misao, u skladu sa svojim sadržajem, može opirati neodoljivoj plimi užasa, nervi, čulni organi istorijske svesti, otkrivaju u njenoj formi, tačnije, u samoj njenoj rešenosti da i dalje bude misao, tragove popuštanja pred svetom, kojem ona čini ustupak već u trenutku kada se od njega odmakne dovoljno daleko da ga može pretvoriti u filozofski predmet. Suverenitet, bez kojeg ne bi bilo nikakve misli, maše povlasticom koja ga dopušta. Odbojnost koju to izaziva skoro da je postala najveća prepreka teoriji: ako je sledite, ostaje vam samo ćutanje; ako je ne sledite, postajete sirovi i prosti, kao i svako ograničen na vlastitu kulturu. Čak i užasna podela govora na profesionalnu konverzaciju i onu čisto konvencionalnu, nagoveštava nemogućnost da se nešto kaže bez arogancije, bez traćenja tuđeg vremena. Najhitnija briga javnog

egzistencija, s one strane misaonog procesa, usklađuje s ritmom istorije, naslućuju predstojeću kolektivizaciju sveta. Ali, pošto integralno društvo ne ukida u sebi pojedince na pozitivan način, već ih pre gnječi u amorfnu i poslušnu masu, svaki pojedinac zazire od procesa apsorpcije, koji se doživljava kao neminovan. „Doing things and going places“ (raditi svašta, ići svuda) jeste pokušaj čulnog aparata da razvije neku vrstu odbrambenog stimulusa, naspram preteće kolektivizacije, da bi se navikao na nju i uvežbao kako da u vremenu koje mu je ostavljeno na prividno slobodno raspolaganje postane član mase. To je tehnika koja bi možda mogla da odagna opasnost. U određenom smislu, živi se lošije, to jest, s još manje sebe, nego što se očekivalo da će se živeti. U isto vreme, kroz razigrano preterivanje u odricanju od sebe, otkriva se da onome ko bi mogao da ozbiljno živi bez ega, ne bi bilo teže, nego lakše. Sve se odvija veoma brzo, zato što nema tih zvona koja mogu najaviti zemljotres. Oni koji ostaju po strani, što znači, čija tela ne plivaju u struji ljudskih bića, počinju da strahuju da će propustiti voz i navući na sebe osvetu kolektiva, kao kada se u neku totalitarnu partiju stupi prekasno. Pseudoaktivnost je obnovljena polisa osiguranja, izraz spremnosti za samopredaju, za šta se sluti da je jedino što bi moglo garantovati nekakvo samoočuvanje. Sigurnost se stiče prilagođavanjem krajnjoj nesigurnosti. To se vidi kao dozvola za bekstvo, koja bi trebalo da nas što je pre moguće prebaci negde drugde. U fanatičnoj ljubavi prema automobilima, odjekuje osećanje fizičkog beskućništva. To leži u osnovi onoga što su buržuju imali običaj da pogrešno zovu bekstvom od samog sebe, od unutrašnje praznine. Ko želi da se uključi, ne sme biti drugačiji. Psihološka ispraznost je i sama tek ishod loše društvene apsorpcije. Dosada od koje ljudi beže, samo je odraz procesa bežanja, u koji su odavno uhvaćeni. Samo iz tog razloga čudovišni aparat zabave opstaje i sve više se nadima, a da nikome ne pruža uživanje. On kanališe prisilu da se bude u toku, koja bi inače, kao nešto nasumično, anarhično, kao promiskuitet ili divlja agresivnost, mogla da ščepa kolektiv za gušu, koji se, opet, sastoji od onih koji su tu samo u prolazu. Najviše liče na zavisnike. Njihov impuls reaguje upravo na izmeštanje čovečanstva, koje ide od zamučivanja razlike između grada i sela, preko ukidanja doma i milionskih kolona nezaposlenih, do deportacija i pro-

Reči, brojevi, datumi, jednom skovani i izrečeni, postaju nezavisni i nanose svu moguću štetu onima koji im se nađu u blizini. Oni formiraju zonu paranoidne zaraze i potreban je ogroman napor uma da bi se razbile njihove čini. Magijsko bjanje velikih i trivijalnih političkih šlagvorta ponavlja se privatno, u naizgled najneutralnijim stvarima: mrtvačka ukočenost društva širi se do poslednje ćelije intimnosti, koja je sebe smatrala bezbednom. Ništa ne oštećuje ljudski duh samo spolja: zanemlost je izraz objektivnog duha.

91. Vandali

Užurbanost, nervoza i nestabilnost, koji su pratili rast velikih gradova, sada se šire epidemijски, kao nekada kuga i kolera. Tako su oslobođene sile o kojima užurbani prolaznici iz XIX veka nisu mogli ni da sanjaju. Svako mora stalno da planira nešto. Slobodno vreme se mora maksimalno iskoristiti. Ono se planira, ispunjava obavezama, obilascima svih mogućih događaja ili prosto najbržim mogućim kretanjem. Ta senka pada i na intelektualni rad. On se obavlja s nečistom savešću, kao da je ukraden od neki hitnijih, makar samo imaginarnih zadataka. Da bi se opravdao pred samim sobom, poprima gestove nekog grozničavog posla, koji se obavlja pod velikim pritiskom, u stalnoj trci s vremenom, i kojoj svaka refleksija, a time i on sam, stoji na putu. Često izgleda kako intelektualci za svoju proizvodnju koriste samo ono vreme koje im preostaje od obaveza, izlazaka, sastanaka i neodložnih zadovoljstava. Akumulacija prestiža, kod onih koji se moraju pokazati važnim i koji zato moraju biti svuda, svakako je odbojna, ali u njoj ima i nečeg racionalnog. Oni stilizuju svoj život s namerno loše glumljenim nezadovoljstvom, kao čistim *acte de présence* (fr., puko prisustvo). Uživanje s kojim odbijaju neki poziv, zbog prethodno zakazane obaveze, ukazuju na još jednu pobeđu nad konkurencijom. Slično tome, oblici procesa proizvodnje uopšteno se ponavljaju u privatnom životu ili u aktivnostima izvan sfere rada. Ceo život treba da izgleda kao neki posao, a sve što odudara od toga, što još nije neposredno uključeno u sticanje koristi, treba sakriti. Ipak, strah koji se time izražava, samo je odraz jednog još dubljeg. Nesvesni podstreci, kojima se individualna

izlaganja, ako ono treba da ima nekog smisla, jeste da stalno ima u vidu ta iskustva i da svest o njima izrazi kroz svoj tempo, povezanost, gustinu, a da se pri tom ne nameće kao obavezujuće.

63. Smrt besmrtnosti

Flober, koji je ostao upamćen po izjavi kako prezire slavu kojoj je posvetio ceo svoj život, ipak se osećao udobno sa svešću o toj kontradikciji, baš kao i onaj staloženi buržuj koji je napisao *Gospođu Bovari*. U odnosu na korumpirano javno mnjenje, štampu, na koju je reagovao kao i Kraus, smatrao je da se može osloniti na buduće naraštaje, na buržuja oslobođenog pogubne čarolije gluposti, koji će odati dužnu počast njegovoj autentičnoj kritici. Ali, potcenio je glupost: društvo koje je predstavljao, nije u stanju da sebe nazove pravim imenom, a s njegovim razvojem u totalitet, inteligencija se, baš kao i glupost, razvila u nešto apsolutno. To nagrizava vitalne centre intelektualca. On se ne može uzdati u buduće naraštaje, a da ne sklizne u konformizam, makar to bila saglasnost samo s velikim duhovima. Ipak, čim se odrekne te nade, njegovo delo počinje da prožima nešto slepo i zadrto, suviše sklono tome da se izokrene u ciničnu kapitulaciju. Slava, plod objektivnih procesa tržišnog društva, u kojoj je bilo nečeg nehodičnog i uvrnutog, ali i tračka pravde i slobodnog izbora, sada je likvidirana. Ona je u potpunosti prešla u nadležnost propagandnih biroa i meri se iznosom sredstava koje su rizikovali vlasnici firmi ili interesne grupe koje stoje iza njih. Plaćena publika („claquer“), koju je Domije (Honoré Daumier) još mogao da vidi kao nakaznu izraslinu, u međuvremenu se oslobodila lošeg glasa i postala zvanični predstavnik kulturnog sistema. Autori koji žele karijeru, pričaju o svojim agentima isto onako prirodno kao i njihovi prethodnici o svojim izdavačima, koji su takođe znali nešto o reklamiranju. Autor preuzima na sebe odgovornost za svoju slavu i tako, donekle, i za svoj život posle smrti – naime, šta uopšte ima šanse da ostane upamćeno u potpuno organizovanom društvu, a da nije već poznato? – i kupuje kandidaturu za besmrtnost, ali ne više od crkve, već od lakeja trustova. Ali, u tome nema blagoslova. Kao što su proizvoljno sećanje i potpuni zaborav oduvek išli ruku pod ruku, tako i planirano sticanje slave i počasti neodoljivo stremi ništavi-

lu, što se može videti i po grozničavom karakteru svih slavni ličnosti. Slavni nisu srećni. Postaju nazivi artikala, strani i nerazumljivi sami sebi, žive slike samih sebe, kao da su već mrtvi. U pretencioznoj zabrinutosti za svoju auru, oni traće životnu energiju, koja je jedina istrajna. Neljudska ravnodušnost i prezir, koji trenutno pogađaju propale idole kulturne industrije, otkrivaju istinu o njihovoj slavi, iako onima koji učestvuju u tom preziru ne garantuju ništa bolju prođu kod budućih naraštaja. Zato intelektualcu, koji otkriva svu krhkost svojih skrivenih motiva, nema drugog leka nego da taj uvid iskaže.

64. *Moralnost i stil*

Pisac će primetiti da što se preciznije, detaljnije i prikladnije izražava, njegov književni rezultat drugima deluje sve opskurnije, dok formulacije ispisane na opušteniji i neodgovorniji način odmah nailaze na određeno razumevanje. Tu ne pomaže asketsko izbegavanje svih elemenata stručnog diskursa, svih aluzija na sferu kulture koje više nisu aktuelne. Strogost i čistota lingvističke strukture, čak i krajnje jednostavne, stvaraju vakuum. Aljkavost, koja dobro prijanja uz poznate jezičke tokove, shvata se kao znak pripadnosti i kontakta: neko zna šta hoće, zato što zna šta drugi hoće. Izražavanje usmereno na stvar, pre nego na komunikaciju, smatra se sumnjivim: ono osobeno, što nije preuzeto iz postojećih obrazaca, deluje neotesano, kao znak ekscentričnosti ili čak smušenosti. Savremena logika, koja toliko drži do jasnoće, naivno je apsorbovala tu perverziju u kategoriju svakodnevnog govora. Neodređeno izražavanje dopušta slušaocu da u njemu prepozna ono što mu odgovara ili što već misli. S druge strane, stroga formulacija očekuje nedvosmisleno razumevanje i konceptualni napor, od čega se ljudi namerno odvrćaju, i pretpostavlja da se pred nekim sadržajem treba uzdržati od svih prethodno uvreženih stavova, što znači i radikalno razdvajanje od sebe, čemu se mnogi žestoko opiru. Razumljivo im je samo ono što i ne moraju da shvate; blisko im je samo ono najotuđenije, reč oblikovana trgovinom. Malo toga deluje tako pogubno na moral intelektualaca. Svako ko želi da to izbegne, mora biti u stanju da u svakom savetu koji skreće pažnju na potrebu za komunikativnošću prepozna izdaju onoga što treba preneti.

svaka njihova rečenica ih preporučuje za mikrofon, pred koji mogu stati kao pravi predstavnici prosečnosti, ali njihova sposobnost da razgovaraju jedni s drugim je presušila. To podrazumeva neko iskustvo vredno prenošenja, slobodu izražavanja i, u isti mah, nezavisnost i povezanost. U sveobuhvatnom sistemu, razgovor se svodi na trbuhozborstvo. Svako je svoj sopstveni Čarli Makarti (Charlie McCarthy): odatle njegova popularnost.³⁴ Reči se u potpunosti pretaču u formule, koje su nekada bile rezervisane samo za pozdrave i ristanke. Tako bi, na primer, neka mlada dama, uspešno vaspitana u skladu s najnovijim moralnim smernicama, trebalo da u svakom trenutku kaže ono što je primereno datoj „situaciji“, na osnovu isprobanih saveta. Ipak, takav determinizam govora, kroz njegovo prilagođavanje, označava njegov kraj: veza između stvari i izraza je presečena; i kao što pojmove pozitivizma treba shvatiti kao žetone, tako se i pozitivistička humanost doslovno pretvara u kovanice. Glasovima onih koji govore, dešava se ono što se, prema uvidima psihologije, dogodilo s glasom savesti, od čijeg odjeka živi svaki govor: oni se, čak i u svojim najtananim intonacijama, zamenjuju društveno pripremljenim mehanizmom. Čim ovaj prestane da funkcioniše i nastupi pauza, nepredviđena nepisanim pravilima, izbija panika. To je dovelo do pojave raznih zamršenih igara i drugih razonoda, koje bi ljude trebalo da oslobode pritiska jezika vođenog savešću. Ali, nad onim što je preostalo od govora, zlokobno lebdi senka straha. Nepristrasnost i objektivnost u razmatranju pitanja nestaju čak i u najintimnijim krugovima, kao što je i u politici diskusiju odavno zamenila reč jačeg. Govor postaje ružan gest. Pretvara se u sport. Svako pokušava da sakupi maksimalan broj poena: nema razgovora u koji se ne uvlači prilika za nadmetanje, kao otrov. Emocije koje su razmatrane teme nekada budile u razgovorima dostojnim ljudskih bića, sada se vezuju za tvrdoglavo ubeđivanje oko toga ko je u pravu, u potpunoj nesrazmeri sa značajem onoga što je rečeno. Ipak, kao čisto sredstvo moći, reči lišene čari, stiču čarobnu moć nad onima koji ih koriste. Uvek iznova se može primetiti kako nešto jednom izgovoreno, ma koliko bilo apsurdno, nasumično ili netačno, upravo zato što je jednom rečeno, počinje da zlostavlja govornika, kao posed kojeg se ne može otarasiti.

³⁴ Lutka popularnog trbuhozborca Edgara Bergena (1903–1977).

sâmi trpe. Oni obaraju vrednost opšte regresije na nivo one privatne, a čak je i njihov bučni otpor obično samo podmuklo sredstvo prilagođavanja iz slabosti.

89. *Ucena*

Onome ko ne prima nikakve savete, ne možeš pomoći, kaže buržuj, u nadi da s tim savetom, koji ga ne košta ništa, može kupiti licencu za pružanje pomoći i u isto vreme steći vlast nad osobom koja mu se obraća u nevolji. Ali, u tome ima makar nekog pozivanja na razum, na koji se u istoj meri računa i kod molioca i kod onoga ko odbija da pruži pomoć, i što iz daleka podseća na pravdu: svako ko poslušat mudar savet, ima šanse da se vremenom izvuče iz nevolje. Svemu tome je došao kraj. Oni koji ne mogu pomoći, ne treba ni da savetuju: u društvenom poretku u kojem su sve mišje rupe začepjene, pûki savet se odmah izokreće u presudu. To neminovno znači reći molioocu da uradi upravo ono čemu se poslednji ostaci njegovog ega silovito opiru. Poučen iskustvom iz hiljadu prethodnih situacija, on dobro zna kakve savete može primiti i da oni obično stižu kasno, kada mudrost zakaže i kada treba nešto učiniti. U tom procesu on ne postaje bolji. Svako ko je jednom tražio savet i više ne nalazi pomoć, uopšte, neko slabiji, unapred izgleda kao ucenjivač, i taj se oblik ponašanja neodoljivo širi, uporedo s velikim trustovima. To se najbolje vidi kod onog tipa ljudi koji je spreman da pomogne, koji vode računa o interesima siromašnih i nemoćnih prijatelja, ali u čijem žaru opet ima nečeg mračno pretećeg. Čak je i njihova najveća vrlina, nesebičnost, dvosmislena. Dok se ispravno zalažu za one kojima preti propast, iza tog upornog „moraš pomagati“, stoji prećutno pozivanje na nadmoćnu snagu kolektiviteta i grupa, koju se više niko ne usuđuje da naruši. Time što se ne odriču nemilosrdnih, milosrdni postaju izaslanici nemilosrdnosti.

90. *Zavod za gluvo-neme*

Dok se u školama ljudi uče govoru, kao na kursevima za pružanje prve pomoći žrtvama saobraćajnih nesreća ili onim za pravljenje jedrilica, oni školovani postaju sve nemuštiji. Oni mogu da drže govore,

65. *Izgladnelost*

Suprotstavljanje radničkih dijalekata pisanoj reči je reakcionarno. Dokolica, čak i oholost i bahatost, podarili su jeziku više klase određenu nezavisnost i samodisciplinu. Tako je on došao u sukob sa sopstvenom društvenom sferom. On se okreće protiv gospodara, koji ga zloupotrebljavaju kao zapovest, tako što želi da zapoveda njima, i odbija služenje njihovim interesima. S druge strane, u govoru potčinjenih, nema ničeg osim žiga dominacije, koji ih lišava čak i one pravednosti koju je neiskvarena, autonomna reč obećavala onima koji su bili dovoljno slobodni da je izgovore bez ozlojeđenosti. Proleterski govor je diktiran glađu. Siromašni žvaću reči, da bi se zasitili. Od njihovog objektivnog duha očekuju jaku hranu, koji im je društvo uskratilo; oni pune usta rečima, zato što nemaju šta drugo da zagrizu. Tako se svete jeziku. Oni pustoše telo jezika, koji im nije dopustio da ga vole, i time, s nemoćnom snagom, ponavljaju sramotu koju im je ovaj naneo. Čak i ono najbolje u dijalektima severnog Berlina ili u londonskom kokniju, njihova britkost i smisao za humor, prožeto je potrebom da se, u očajnim uslovima, koje treba podneti bez očajavanja, pravi sprdnja od neprijatelja, ali i na sopstveni račun, što samo potvrđuje postojeće stanje. Ako pisana reč kodifikuje otuđenje između klasa, onda to otuđenje ne treba odbacivati kroz regresiju na govorni jezik, već samo kroz doslednost najstrože jezičke objektivnosti. Samo govor koji ukida pisanje tako što ga uvlači u sebe, može osloboditi ljudski govor od laži da je već ljudski.

66. *Mešavina*

Uobičajeni argument u prilog tolerancije, da su sva ljudska bića i sve rase jednaki, jeste bumerang. On je suviše otvoren za odbacivanje na osnovu čulnog opažanja, a čak i najubedljiviji antropološki dokazi da Jevreji nisu nikakva posebna rasa ne znače mnogo u situaciji kao što je pogrom, budući da totalitaristi dobro znaju koga žele da ubiju, a koga ne. Ako bi neko hteo da jednakost svih koji nose ljudske crte proglasi za ideal, umesto da je utvrdi kao činjenicu, ni to ne bi bilo od velike pomoći. Apstraktna utopija se suviše dobro uklapa u najpodmuklije društvene tendencije. To da su sva ljudska bića slična je upravo ono što

društvo želi da čuje. Na stvarne ili izmišljene razlike ono gleda kao na žig srama, koji govori da se nije išlo dovoljno daleko; da je negde, nešto ostavljeno izvan mašine, što još nije u potpunosti određeno totalitetom. Tehnika koncentracionih logora je osmišljena tako da zatvorenike pretvori u čuvaru, da žrtve postanu ubice. Rasna razlika je uzdignuta u apsolut, tako da se može ukinuti samo apsolutno, makar samo tako što se onom drugačijem više ne dopušta da preživi. Ali, oslobođeno društvo neće biti unitarna država, već ostvarenje opštosti kroz izmirenje razlika. Prema tome, politika koja to shvata ozbiljno, ne bi trebalo da propagira čak ni ideju o apstraktnoj jednakosti ljudskih bića. Umesto toga, ona bi trebalo da ukazuje na postojeću lošu jednakost, na istovetnost interesa filmske i vojne industrije, i da bolje uslove zamišlja kao one u kojima je moguće biti drugačiji bez straha. Uveravati crnce kako su potpuno isti kao belci, iako očigledno nisu, znači potajno im naneti još jednu nepravdu. Oni se dobronamerno ponižavaju na osnovu standarda koje, pod pritiskom sistema, ne mogu dostići, a i čije bi eventualno dostizanje bilo veoma sumnjivo dostignuće. Glasnogovornici unitarne tolerancije su uvek spremni da se netolerantno okome na bilo koju grupu koja se ne uklapa: zadrto oduševljavanje crncima besprekorno se stapa sa uvredama na račun odvratnih Jevreja. „Melting pot“ je bio izum nekontrolisanog industrijskog kapitalizma. Pomisao da se stupi u njega, priziva sliku mučeništva, a ne demokratije.

67. *Nemera za nemeru*

Ono što su Nemci uradili prevazilazi svačiju moć poimanja, naročito u psihološkom smislu, zato što se stiče utisak da su počinjeni užasi više bili stvar slepo planiranih i otuđenih mera zastrašivanja nego spontanog uživanja. Prema izveštajima očevidaca, mučenja i ubistva su se izvodila bez entuzijazma i možda su baš zato probila sve granice. Ipak, svest koja hoće da se odupre neizrecivom, uvek iznova zatiče sebe kako udara u zid u pokušaju razumevanja, kao da ne želi da subjektivno podleđe ludilu koje objektivno vlada. Neodoljivo se nameće ideja da su nemački užasi bili neka vrsta predujmljene osvete. Kreditni sistem, u kojem se sve, čak i osvajanje sveta, može obezbediti unapred, određuje

88. *Glupi Avgust*

Ideja da se individua danas likvidira, od glave do pete, ipak je suviše optimistička. Naime, njegova jezgrovita negacija, ukidanje monade kroz solidarnost, u isto vreme stvara uslove za spasenje individualnog bića, koje može biti nešto posebno samo u odnosu na opšte. Danas smo daleko od toga. Šteta se ne sastoji u radikalnom brisanju prošlosti već u tome što se ono istorijski osuđeno vuče za sobom kao mrtvi, neutralizovani, nemoćni teret i sramno razgolićuje. Usred standardizovanih i kontrolisanih ljudskih jedinica, individualno nastavlja da postoji. Ono je čak zaštićeno i stiče vrednost monopola. Ali, u stvari opstaje samo kao funkcija svoje posebnosti, kao izložbeni eksponat, sličan nakazama, koje su deca nekada začuđeno gledala i ismejavala. Pošto više ne može da vodi ekonomski nezavistan život, njegov karakter dospeva u kontradikciju s njegovom objektivnom društvenom ulogom. Upravo zbog te kontradikcije, čuva se u rezervatima, kao predmet dokone kontemplacije. Individualiteti koji se uvoze u Ameriku, koji kroz taj uvoz to prestaju da budu, nazivaju se „colorful personality“ (živopisne ličnosti). Njihov živi, nesputani temperament, njihove vrcave dosetke, njihova „originalnost“, čak i kada je reč o nečemu posebno ružnom, čak i njihov šatrovački jezik, ogrću se onim što je ljudsko kao klovnovskim kostimom. Pošto podležu opštem mehanizmu konkurencije, bez ičeg drugog čime bi se mogli prilagoditi tržištu i preživeti, osim svoje zamrznute različitosti, oni se strastveno prepuštaju povlasticama svog sopstva i njegovom prekomernom naglašavanju, sve dok potpuno ne ponište ono za šta su ih smatrali. Mudro se šepure svojom naivnošću, kvalitetom koji, kao što brzo otkrivaju, oni uticajni posebno cene. Prodaju se kao nešto što može zagrejati srce u komercijalnoj studeni, dodvoravaju se agresivnim šalama, u kojima njihovi pokrovitelji mazohistički uživaju i svojim komičnim nedostatkom dostojanstva potvrđuju ozbiljno dostojanstvo domaćina. Moguće je da su se i *Graeculi*³³ ponašali slično za vreme Rimskog Carstva. Oni koji svoju individualnost nude na prodaju, dobrovoljno usvajaju, kao nešto svoje, sud koji je o njima izreklo društvo. Tako objektivno opravdavaju i nepravdu koju

³³ *Graeculi*, lat., grčki učitelji i umetnici, doseljenici, ali i starosedeooci s krajnjeg juga Italije; Ciceronov prezrivi deminutiv za Grke, „mali (bedni) Grci“.

nosu na ozbiljnost njihovih odluka toliko beznačajan da se i ne uzima u razmatranje; ostavlja se takvim kakav jeste i na kraju čak prihvata. Njihovi divlji izrazi su samo jeftini ukrasi, kao *kauri* školjke na kostimima gimnastičarki, u čijem društvu naši borci toliko uživaju. Igra sabljama je odlučena unapred. Bez obzira da li tu pobeđuje kategorički imperativ ili pravo pojedinca – da li se kandidat oslobađa lične vere u boga ili je ponovo stiće, da li uspeva da podnese ponore bića ili se izlaže mučeničkom doživljaju smisla – on se uvek dočekuje na noge. Naime, sila koja upravlja sukobima, etika odgovornosti i iskrenosti, uvek je autoritarna; to je maska države. Uglavnom, sve dok se drže priznatih dobara, sve je u najboljem redu. Ako dođu do buntovnih zaključaka, onda na sav glas oglašavaju potražnju za veličanstvenim, nezavisnim ljudskim bićima. U svakom slučaju, ponašaju se kao dobri sinovi autoriteta, koji ih uvek može pozvati na odgovornost i u čije ime se ceo proces internalizacije zapravo i sprovodi: pogled, pod kojim izgledaju kao dva neposlušna školarca koji se hvataju za gušu, od početka je onaj koji kažnjava. Nema rvačkog meča bez sudije: celu halabuku inscenira društvo, koje je pojedinac ugradio u sebe, i koje u isti mah nadgleda borbu i učestvuje u njoj. Njegova pobjeda je utoliko fatalnija, ukoliko ishod više liči na suprotstavljanje: popovi i stariji učitelji, kojima njihova savest nalaže da ispovedaju stavove zbog kojih bi mogli imati problema s vlastima, oduvek su pokazivali simpatije prema progonima i kontrarevoluciji. Kao što je u svakom samopotvrđujućem sukobu prisutan element obmane, tako se i represija nalazi u osnovi inscenirane dinamike samomučenja. Takvi razvijaju pravi mentalni pogon, pošto im nije dopušteno da svojoj mahnitosti i gnevu daju oduška u spoljašnjem svetu, i zato su spremni da bitku sa unutrašnjim neprijateljem još jednom proglase za čin, koji, po njima, ionako prethodi svemu.³² Njihov prototip je Luter, pronalazač unutrašnjeg života, koji je bacio svoju mastionicu na đavolsku telesnost, koja ne postoji, što se još tada odnosilo na seljake i Jevreje. Samo je obogaljenom duhu potrebna samomržnja da bi svoju duhovnu suštinu, koja je neistina, dokazao golom silom.

³² Aluzija na Faustove reči, „Im Anfang war die Tat“: „U početku beše čin“ ili „U početku beše delo“, u zavisnosti od prevoda. *Faust I*, stihovi 1280–1290.

i delovanje koje priprema njegov kraj, kao i kraj celog tržišnog društva, sve do samoubistva diktature. Moglo bi se reći kako u koncentracionim logorima i gasnim komorama propast Nemačke stiže s popustom. Nikome ko je bio svedok prvih meseci nacističke vladavine 1933, nije mogao promaći momenat smrtne tuge, polusvesnog prepuštanja nečemu zlokobnom, koje je pratilo svesno raspirivanu euforiju, povorke s bakljama i zvuke bubnjeva. Kako je samo beznađežno zvučala omiljena pesma iz tih dana, „Narode, na oružje“, na bulevaru Unter den Linden („Bulevar lipa“, Berlin). Spasavanje otadžbine, zakazivano iz dana u dan, slutilo je na katastrofu od prvog trenutka i ta katastrofa se uvežbavala u koncentracionim logorima, dok je njeno predosećanje bilo ugušeno trijumfom na ulicama. Nema potrebe da se to predosećanje objašnjava kolektivnim nesvesnim, iako je i ono, naravno, imalo udela u tome. Nemačka pozicija u okviru imperijalističke konkurencije, u pogledu raspoloživih sirovina i industrijskog potencijala, bila je beznađežna, kako u ratu, tako i u miru. Niko nije bio toliko glup da to ne bi mogao da shvati, a opet su to svi ignorisali. Ulazak u konačni obračun s konkurencijom značio je skok u provaliju, u koju su prethodno gurani drugi, u nadi da bi se Nemačka tako mogla poštediti. Šanse nacionalsocijalističke privrede da uz pomoć rekordnog terora i vremenske prednosti nadoknadi zaostatak u ukupnom obimu proizvodnje bile su neznatne. U njih su pre poverovali drugi, nego sâmi Nemci, koji nisu bili zadovoljni ni posle pada Pariza. Dok su osvajali sve redom, već su besneli kao oni koji nemaju šta da izgube. Na početku nemačkog imperijalizam stoji Vagnerov *Sumrak bogova*, ushićeno proročanstvo vlastite propasti, čije je komponovanje počelo uporedo s pobjedničkim ratom iz 1870. U istom duhu, dve godine pre izbivanja Drugog svetskog rata, nemački narod je mogao da gleda film o padu njihovog cepelina kod Lejkerhersta (Lakehurst, New Jersey, 1937). Lađa je letela svojim putem, mirno, elegantno, da bi se onda odjednom strmoglavila. Kada više nema izlaza, nagon za uništavanjem postaje potpuno ravnodušan prema nečemu što nikada nije jasno ni utvrdio: da li je usmeren protiv drugih ili protiv vlastitog subjekta.

68. *Ljudi te gledaju*¹³

Zgražavanje nad zverstvima opada u meri u kojoj žrtve sve manje liče na normalne čitaoce, ako su crnpurastije, „prljavije“, sličnije „južnjacima“. To govori nešto o zverstvima, ali i o posmatračima. Možda je društveni šematizam percepcije kod antisemita toliko izmenjen da oni više i ne mogu videti Jevreje kao ljudska bića. Neumorno ponavljano zapažanje kako divljaci, crnci i Japanci podsećaju na životinje, recimo na majmune, već sadrži ključ za pogrom. Mogućnost za pogrom se otvara u času kada pogled smrtno ranjene životinje padne na ljudska bića. Prezir s kojom ona odbacuju taj pogled – „najzad, to je samo životinja“ – neminovno se ponavlja u zverstvima nad drugim ljudskim bićima, u kojima zločinci moraju stalno ubeđivati sebe kako su to „samo životinje“, zato što u to nikada nisu bili potpuno sigurni, čak ni u slučaju životinja. Shvatanje ljudskog u represivnom društvu jeste parodija ideje po kojoj su ljudska bića stvorena po slici božijoj. Mehanizam „patičke projekcije“ čini da moćnici kao ljudsko opažaju samo vlastiti odraz u ogledalu, umesto da sâmi odražavaju ljudsko upravo kao ono što je drugačije. Ubistvo je tako pokušaj da se, uvek iznova, ludilo tog lažnog opažanja odagna još većim ludilom: ono što se ne opaža kao ljudsko biće, a to ipak jeste, pretvara se u stvar, tako da se manični pogled više ne skreće s njegovih trzaja.

69. *Mali ljudi*

Oni koji negiraju objektivne istorijske sile, lako će pronaći argumente kako je ishod rata mogao biti drugačiji. Nemačka je u stvari trebalo da pobeđi: to što nije, posledica je Firerove gluposti. Ali, one presudne Hitlerove „gluposti“, to što usred rata nije napao Englesku, njegov napad na Rusiju i Ameriku, imaju svoje precizno društveno značenje, koje se neminovno razvijalo u skladu sa sopstvenom dijalektikom, od jednog nazgled razumnog koraka do drugog, sve do katastrofe. Čak i ako je to bila glupost, ona ostaje istorijski određena: glupost nije nikakav prirodni kvalitet, već nešto društveno proizvedeno i društveno pojačano. Nemačka vladajuća klika je srljala u rat, zato što je bila isključena iz kruga vodećih

¹³ Aluzija na naslov knjige Paula Ejpera (Paul Eipper, 1891–1964), *Tiere siehen dich an* (Životinje te posmatraju), popularne zbirke priča o životinjama, objavljene 1928.

njihovog rada. Šta god da intelektualac radi, radi pogrešno. On na drastičan način, kao životno pitanje, doživljava ponižavajuću alternativu, pred koju pozni kapitalizam potajno stavlja sve svoje pripadnike: da postane jedan od odraslih ili da ostane dete.

87. *Rvački klub*²⁹

Postoji tip intelektualaca od koga treba utoliko više zazirati ukoliko se više upinje da dokaže svu iskrenost svojih nastojanja, svoju „intelektualnu ozbiljnost“, često uz vrlo skromnu dozu objektivnosti. To su borci, koji se stalno rvu sa samima sobom, čije životne odluke zahtevaju naprezanje celog njihovog bića. Ali, nije sve baš tako crno. Njihov radikalni stav, s kojim preuzimaju sve rizike, ipak se oslanja na pouzdanu armaturu, a domišljatost s kojom je koriste u svojoj borbi protiv anđela³⁰ samo pokazuje kolika je ta borba lažna: treba samo prelistati knjige izdavača kao što je Eugen Diderih (Eugen Diederichs)³¹ ili nekog od one naročite vrste farisejski emancipovanih teologa. Njihov jezgroviti rečnik budi sumnju u „fairness“ (poštenje) tih rvačkih mečeva koje njihova unutrašnjost organizuje i vodi sa samom sobom. Svi izrazi su pozajmljeni od rata, fizičke ugroženosti, stvarnog uništenja, ali ono što opisuju su samo tokovi refleksije, koji kod Kjerkegora i Ničea, na koje ovi rvači vole da se pozivaju, zaista mogu imati fatalni ishod, ali sigurno ne i kod njihovih nezvanih sledbenika, koji se navodno izlažu opasnosti. Dok sebi odaju dvostruko priznanje zbog sublimacije borbe za egzistenciju – na pokazanoj produhovljenosti i hrabrosti – momenat opasnosti je u njima, u isti mah, neutralisan internalizacijom, svođenjem na sastojak samozadovoljno ukorenjenog, u srži zdravog pogleda na svet. Spoljašnji svet se posmatra s ravnodušno nadmoćnog stanovišta, zato što je u od-

²⁹ *Ringverein*: doslovno „rvački klub“, ali i žargonski izraz za kriminalne grupe koje su delovale u Berlinu tokom dvadesetih godina XX veka.

³⁰ Aluzija na Jakova i njegovo „rvanje sa anđelom“ (Bogom ili Hristom, u zavisnosti od tumačenja), iz Biblije, Postanak, 32:24–30. „(24) A kad osta Jakov sam, tada se jedan čovek rvaše s njim do zore...“

³¹ Eugen Diederichs (1867–1930), poznati nemački izdavač, koji je objavio prve radove Hermana Hesea (Herman Hesse, 1877–1962).

86. *Mali Hans*²⁸

Intelektualac, naročito onaj sklon filozofiji, odsečen je od materijalne prakse: odbojnost koju oseća prema njoj, okreće ga prema takozvanim duhovnim stvarima. Ali, materijalna praksa nije samo preduslov njegove vlastite egzistencije već i osnova sveta koji kritikuje u svojim delima. Ako o toj osnovi ne zna ništa, puca u prazno. On se tako nalazi pred izborom, da se informiše ili da okrene leđa onome što prezire. Ako izabere da bude obavešten, onda čini nasilje nad samim sobom, zato što počinje da razmišlja suprotno svojim nagonima; ali, pre svega, rizikuje da postane isto onoliko podmukao kao što je i ono čime se bavi – naime, ekonomija nije šala i svako ko pokuša da je uopšte shvati, mora „misliti ekonomski“. Ako ipak ne želi da se meša, onda hipostazira svoj duh, koji je u potpunosti formiran na ekonomskoj osnovi, u apstraktni odnos razmene, kao nešto apsolutno, što može postati duh samo ako ima svest o sopstvenoj uslovljenosti. Intelektualac tako biva zaveden da isprazno i nepovezano tumači odraze kao sâme stvari. Značaj koji javna kulturna proizvodnja, tako naivno, ali varljivo, pridaje intelektualnim proizvodima, samo dodaje nove cigle u zid koji sprečava uvid u brutalnu ekonomsku stvarnost. Izolovanje duha od poslovnih stvari, doprinosi pretvaranju intelektualnog posla u udobnu ideologiju. Ta dilema seže sve do najtananijih reakcija intelektualnog oblika ponašanja. Samo onaj ko ostaje donekle čist, može imati dovoljno mržnje, nerava, slobode i snalažljivosti da se odupre svetu, ali upravo zbog iluzije o čistoti – zato što živi kao „treća strana“ – on dopušta da ga svet pobedi ne samo spolja, već i u njegovim najdubljim mislima. Opet, svako ko suviše dobro zna kako stvari idu, zaboravlja šta one zaista jesu; njegova sposobnost razlučivanja iščezava i kao što onom drugom pretili fetišizam kulture, njemu pretili pad u varvarstvo. To da su intelektualci u isto vreme oni koji od lošeg društva imaju koristi i oni od čijeg društveno izlišnog rada dobrim delom zavisi da li će se to društvo osloboditi od načela korisnosti, sigurno nije neka jednom za svagda prihvatljiva i, samim tim, nevažna kontradikcija. Ona stalno nagriza objektivni kvalitet

imperijalističkih sila. Ali, ta isključenost bila je i uzrok provincijalizma, nespretnosti i samoobmanjivanja, koji su Hitlerovu i Ribentropovu politiku činili nekonkurentnom, a od njihovog rata napravili kocku. To što su bili isto tako loše informisani o ravnoteži koju su torijevci održavali između opštih ekonomskih i posebnih britanskih interesa ili o snazi Crvene Armije, kao i mase koje su stajale iza kordona Trećeg Rajha, ne može se razdvojiti od istorijskog određenja nacionalsocijalizma, a skoro ni od njegove snage. Jedina prednost njihovog ludog poduhvata bila je u tome što nisu znali za ništa bolje, što je i bio uzrok njihovog neuspeha. Nemačka industrijska zaostalost prisiljavala je političare, koji su se upinjali da uhvate korak i upravo tako se dokazivali kao golje, da ostanu u granicama svog neposrednog, ograničenog iskustva, onog političke fasade. Ispred sebe su videli samo oduševljenu gomilu i prestrašene pregovarače; to im je zaklonilo uvid u objektivnu snagu mnogo veće mase kapitala. Immanentna osveta koja je stigla Hitlera sastoji se u tome što je on, egzekutor liberalnog društva, bio suviše „liberalan“, po merilima sopstvene svesti, da bi video kako se pod plaštom liberalizma u spoljašnjem svetu formira nadmoćno carstvo industrijskog potencijala. On, koji je neistinu liberalizma video bolje nego bilo koji drugi buržuj, ipak nije sagledao silu koja je stajala iza njega, upravo onu društvenu tendenciju čiji je on bio samo dobošar. Njegova svest se povukla na položaj slabijih i kratkovidijih rivala, iz kojeg je i sâm pošao, da ga onda nadoknadio po skraćenom postupku. Sudbina Nemaca nužno je bila žrtva te gluposti. Naime, samo one vođe koje na svoj narod podsećaju po skoro potpunom nepoznavanju sveta i svetske ekonomije, mogle su da taj narod i njegovu tvrdoglavost mobiliju za rat i upregnu u poduhvat nesputan bilo kakvom refleksijom. Hitlerova glupost je bila „lukavstvo uma“.¹⁴

70. *Diletantsko mnjenje*

Treći Rajh nije uspeo da proizvede nijedno umetničko delo, nijednu konceptualnu tvorevinu, koja bi zadovoljila čak i bedni liberalni zahtev

²⁸ Aluzija na popularnu nemačku pesmu, „Hänschen klein“ (Franz Wiedemann, 1821–1882), koja počinje stihovima, „Hänschen klein/ ging allein, in die weite Welt hinein“ (doslovno, „Mali Hans je sam krenuo u veliki svet“).

¹⁴ „Lukavstvo uma“, „List der Vernunft“: Hegelov teleološki činilac, skriveni instrument apsolutnog duha, koji sve druge aktere i zbivanja stavlja u funkciju svog konačnog ostvarenja.

za „nivoom“. Razaranje čovečanstva i očuvanje duhovnih dobara ne idu jedno s drugim, kao ni skloništa od vazdušnih napada i rode na dimnjacima, a obnovljena militaristička kultura je još na samom početku bila ono što su gradovi bili na kraju: gomila krša. Stanovništvo je toj kulturi pružalo makar pasivni otpor. Ipak, navodno oslobođena kulturna energija nije bila asimilovana u tehničke, političke i vojne domene. Reč je o nečemu istinski varvarskom, što nastavlja da trijumfuje nad vlastitim duhom. To se može videti i u strategiji. Fašistička epoha nije dovela do procvata strategije već do njenog ukidanja. Veliki vojni izumi nisu se mogli razdvojiti od lukavstva, od mašte, a skoro ni od privatne inteligencije i inicijative. Oni su spadali u disciplinu koja je bila relativno nezavisna od procesa proizvodnje. Cilj je bilo sticanje prednosti na osnovu specijalizovanih inovacija, kao što su dijagonalni borbeni poredak ili preciznost artiljerije. U svemu tome je bilo nečeg od duha nezavisnog, buržoaskog preduzetništva. Hanibal potiče iz loze trgovaca, a ne junaka, a Napoleon iz demokratske revolucije. Fašizam je ignorisao momenat buržoaske konkurencije u vođenju rata. On je temeljnu ideju strategije uzdigao u apsolut: iskorišćavanje privremene disproporcije između elite nacije, organizovane za ubijanje, i ukupnog potencijala ostalih. Ali, time što je na osnovu te ideje izumeo totalni rat i ukinuo razliku između vojske i industrije, fašizam je likvidirao i strategiju. Bila je zastarela kao i zvuk vojnih orkestara ili slike ratnih brodova. Hitler je hteo da osvoji svet uz pomoć koncentrisanog terora. Ipak, sredstva koja je koristio već su bila nestrateška: masivno gomilanje materijala na određenim mestima, grubi frontalni prodori, mehaničko opkoljavanje protivnika, s velikim rupama u liniji fronta. Taj princip, čisto kvantitativni, pozitivistički, bez iznenađenja i zato uvek „javan“ i povezan s reklamiranjem, nije više bio dovoljan. Saveznicima, ekonomski neuporedivo bogatijim, bilo je potrebno samo da nadmaše Nemce u njihovoj sopstvenoj strategiji, da bi slomili Hitlera. Otupelost i iscrpljenost ratom, opšti defetizam, koji su samo produžavali propast, bili su uslovljeni tim raspadanjem strategije. Kada su svi koraci matematički izračunati, oni u isto vreme poprimaju crte nečeg glupog. Kao u parodiji ideje po kojoj bi svako trebalo da bude sposoban da upravlja državom, rat je, uprkos pomoći radara i veštačkih pristaništa, pre bio vođen u maniru školarca koji zabada zastavice na

mu protivreči, ubrzano iščezavaju. To se zamenjuje kritičkim sudom o drugim ljudima, po kojem su čak i oni najbolji na kraju samo manje zlo, dok oni najgori možda nisu najveće. Ali, takav način reagovanja, obrazac svake administracije i „kadrovske politike“, sam po sebi, čak i pre formiranja određene političke volje i posvećenosti ekskluzivnoj političkoj pripadnosti, utire put fašizmu. Svako ko makar jednom pokuša da proceni nečiju podobnost, počće da na one o kojima sudi, delom na osnovu neke tehničke nužnosti, gleda kao na članove i uljeze, na domaće i strance, na saučesnike i žrtve. Strogo ispitivački, hipnotisan i hipnotizerski pogled, koji dele svi gospodari užasa, oblikovni su po uzoru na procenjivački pogled menadžera, koji poziva kandidata da sedne i onda mu osvetljava lice, tako da ga nemilosrdno razbije na svetlu, upotrebljivu stranu, i mračnu, prezrenu zonu nepodobnosti. Na kraju sledi medicinski pregled, prema alternativni: rad ili likvidacija. Novozavetna izreka, „Ko nije sa mnom, taj je protiv mene“, od pamtiveka je govorila iz sâmog srca antisemitizma. Temeljna je crta dominacije da svakog ko se s njom ne poistovećuje, svrstava, samo na osnovu te razlike, u neprijateljski tabor: katolicizam nije slučajno samo latinski oblik grčke reči za totalitet, koji su nacionalsocijalisti ostvarili. To znači izjednačavanje onoga što je različito, bilo kao „devijacija“, bilo kao druga rasa, s neprijateljem. Nacionalsocijalizam je, u tom pogledu, stekao istorijsku svest o samom sebi: Karl Šmit (Carl Schmitt) je suštinu političkog definisao upravo pomoću kategorija prijatelja i neprijatelja.²⁷ Napredovanje ka toj svesti znači regresiju na ponašanje deteta, koje nešto voli ili ga se plaši. To apriorno svođenje na odnos prijatelj-neprijatelj, jedan je od arhetip-skih fenomena novije antropologije. Sloboda nije izbor između crnog i belog već iskoračivanje iz tog nametnutog izbora.

²⁷ Carl Schmitt (1888–1985), *Der Begriff des Politischen*, 1927. Prevedeno kao *Pojam političkoga*, Treći program, br. 102, str. 27–82, Beograd, 1995; takođe, Carl Schmitt, *Pojam političke i ostale razprave*, Matica hrvatska, Zagreb, 1943. Nemački filozof, pravnik i politički teoretičar, jedan od vodećih nacističkih intelektualaca. Zadržao svoja uverenja i posle Drugog svetskog rata, što ga je isključilo iz akademskog života, ali je nastavio sa svojim istraživanjima, koja su i u novom, „demokratskom“ kontekstu, pre svega evropskom, imala velikog uticaja.

njihovom sudu, previše intelektualno naprežu. Kroz njihovu ludost govori *ingenium* (lat., duh, karakter) njihove klase. Ta doktrina, nasleđena još od Aristotela, po kojoj je umerenost vrлина svojstvena razumu, deo je pokušaja da se uspostavi društveno neophodna podela ljudskih bića na međusobno nezavisne funkcije i to tako čvrsto, da nijednoj od tih funkcija ne padne na pamet da priđe drugima i priseti se da je reč o ljudskim bićima. Ne bismo mogli zamisliti Ničea u kancelariji, sa sekretaricom u foajeu, koja se javlja na telefon, kako sedi za svojim stolom do pet sati, a onda, na kraju radnog dana, ide na partiju golfa. Pod pritiskom društva, samo lukavo preplitanje sreće i rada može ostaviti slobodan prostor za pravo iskustvo. To se sve manje toleriše. Čak se i takozvana intelektualna zanimanja potpuno razdvajaju od zadovoljstva, tako što sve više podsećaju na posao. Atomizacija ne napreduje samo između ljudi već i unutar svakog pojedinca, između različitih sfera njegovog života. Nikakvo ispunjenje se ne može vezati za rad, koji bi u suprotnom mogao izgubiti svoju funkcionalnu skromnost u ukupnoj svrsi; nijedna iskra svesti ne sme pasti na slobodno vreme, zato što bi mogla da odskoči na svet rada i tamo izazove požar. Dok po svojoj strukturi rad i rasonoda postaju sve sličniji, oni se u isto vreme još strožije razdvajaju nevidljivim demarkacionim linijama. Iz njih se podjednako odstranjuju i želja i duh. U oba slučaja, prevagu odnose zverska ozbiljnost i pseudoaktivnost.

85. *Smotra*

Svako ko se bavi praktičnim stvarima, kako se to kaže, ko sledi određene interese, ostvaruje neke planove, automatski pretvara ljude s kojima dolazi u kontakt u prijatelje i neprijatelje. Time što ih gleda tako što procenjuje kako se uklapaju u njegove namere, on ih unapred svodi na stvari: jedni su korisni, drugi su smetnja. Svako suprotno mišljenje, u referentnom sistemu svake date svrhe, bez kojeg nema prakse, ocenjuje se kao iritirajući otpor, sabotaza, zavera; svaka saglasnost, čak i iz najnižih pobuda, postaje podrška, nešto korisno, dokaz savezništva. Tako se odnos prema ljudskim bićima osiromašuje: sposobnost da se drugi vide kao takvi, a ne kao funkcije sopstvene volje, ali, iznad svega, mogućnost plodnog kontrasta, da se ide dalje od sebe kroz prihvatanje onoga što

zamišljenoj mapi. Špengler (Oswald Spengler) se nadao da će posle propasti Zapada uslediti zlatno doba inženjera. Ali, iz te perspektive, može se nazreti propast same tehnike.

71. *Pseudomenos*¹⁵

Magnetsku vlast ideologija nad ljudskim bićima, kada već uveliko postanu otrcane, treba objasniti s one strane psihologije, kao objektivno određeno raspadanje logičkog dokaza kao takvog. To je došlo do tačke u kojoj laž zvuči kao istina, a istina kao laž. Svako saopštenje, svaka vest, svaka misao emituje se iz centara kulturne industrije. Onome što ne nosi prepoznatljivi žig te prethodne obrade, unapred se osporava verodostojnost, utoliko pre što institucije za oblikovanje javnog mnjenja upotpunjuju ono što emituju s hiljadu činjeničnih dokaza i sa svom uverljivošću koju njihova ukupna moć može da postigne. Istini koja bi tome ipak htela da se suprotstavi, pridaje se karakter nečeg neverovatnog, ali, još više, nečeg suviše slabašnog da bi se probilo u direktnoj konkurenciji s visoko koncentrisanim informativnim aparatom. Nemački ekstremi rasvetljavaju ceo mehanizam. Kada su nacisti počeli s mučenjima, oni ne samo da su terorisali ljude unutar i izvan Nemačke, već su istovremeno, kako se užas njihovih zlodela povećavao, postajali sve sigurniji od razotkrivanja. S nečim tako neverovatnim, bilo je lako ne poverovati u nešto u šta niko, u ime mira, nije ni hteo da veruje, i tako kapitulirati pred njim. Oni koji su drhtali od straha, ubeđivali su sebe kako je reč o preterivanjima: čak i kada je rat već uveliko odmakao, detalji o koncentracionim logorima nisu bili poželjni u engleskoj štampi. U prosvetnom svetu, svaki užas neminovno postaje samo stravična priča. Naime, neistina o istini sadrži jezgro koje nailazi na snažan odjek u nesvesnom. Nije reč samo o želji za užasnim. Fašizam zapravo nije toliko „ideološki“, koliko neposredno uzdiže princip dominacije, koji je kod drugih skriven. S kojim god se ljudskim vrednostima demokratija suprotstavljala tom principu, on ih može lako odbaciti, ukazujući kako one ne važe za celo čovečanstvo, već samo za njegovu lažnu sliku, koju je fašizam imao hrabrosti da odbaci.

¹⁵ *Gr.*, lažov i naziv jednog od Eubulidovih (IV vek pre n. e.) paradoksa, u kojem treba utvrditi istinu kada neko kaže, „Ja lažem“.

Ali, ljudi postaju toliko očajni u svojoj kulturi, da su uvek spremni da se odreknu slabašnih izgleda za nešto bolje, samo ako ovaj svet ugodni onom najgorem u njima, tako što će priznati koliko je loš. Opozicione političke snage takođe su prisiljene da se stalno služe lažima, ukoliko ne žele da i same budu zbrisane kao destruktivne. Što je dublja njihova razlika u odnosu na postojeće, koje im ipak garantuje sklonište od još gore budućnosti, to je fašistima lakše da ih prikiju za neistinu. Samo apsolutna laž i dalje uživa slobodu da kaže nešto istinito. Istina se toliko meša s lažima, da ih je skoro nemoguće razlikovati, a sticanje makar i najprostijeg saznanja postaje Sizifov posao, što označava pobjedu načela logičke organizacije, iako je njegova vojna osnova poražena. U laži su dugačke noge: one idu ispred svog vremena. Pretvaranje svih pitanja o istini u ona o vlasti, koje ni sama istina ne može izbjeći, ukoliko ne želi da bude uništena vlašću, ne samo da potiskuje istinu, kao u ranijim despotizmima, već napada najdublje jezgro disjunkcije između istinitog i lažnog, na čijem su ukidanju plaćeni logičari inače marljivo radili. Tako Hitler, za koga niko ne može da kaže da li je mrtav ili je umakao, nastavlja da živi.

72. Druga berba

Talenat možda nije ništa drugo nego uspešno sublimirani bes, sposobnost da se energija prvobitno nagomilana zbog uništavanja neposlušnih objekata preobrazi u koncentraciju strpljivog posmatranja, tako da se tajni objekata ne dopusti da umakne, kao što nekada ne bismo imali mira dok ne iščupamo piskavi glas iz neke polomljene igračke. Ko na licu onog utonulog u misli, odvojenog od praktičnih stvari, nije primetio istu onu agresivnost koja se inače pokazuje u praksi? Zar se oni koji izgaraju dok rade na nečemu ne osećaju kao „raspomamljeni stvaraoči“? Nije li taj bes zapravo neophodan da bismo se oslobodili ograničenja, kao i od besa ograničenosti? Nije li ono pomiriteljsko zapravo oteto od nečeg destruktivnog?

Većini je danas lako sa bodilom ići. (Aluzija na novozavetnu izreku; *prim. prev.*¹⁶)

¹⁶ U originalu, „Heute löken die meisten mit dem Stachel“. Inverzija izreke iz Dela apostolskih, iz epizode koja opisuje susret apostola Pavla, tada još progonitelja

naći sposobnost da kritikuje sopstvenu tehnikaciju? Tako ekonomija proizvodi izjednačavanje, nad kojim se inače zgražava, s gestom, „Držite lopova!“ Pitanje individualnosti mora se, u doba njene likvidacije, ponovo postaviti. Dok pojedinac, kao i svi individualistički procesi proizvodnje, zaostaje za stanjem tehnike i postaje istorijski suvišan, ono što mu se zauzvrat izručuje, kao osuđenik pred pobjednika, jeste istina. Naime, samo u pojedincu, ma koliko izobličeno, ostaje sačuvano ono što tehnikaciji daje sva ovlašćenja, ali koja sebi ipak uskraćuje svest o tome. Pošto se pokazuje da nesputani progres nije neposredno identičan s napretkom čovečanstva, možda bi njegova suprotnost mogla da ovom drugom pruži utočište. Olovka i gumica za brisanje su od mnogo veće koristi za misao nego ceo tim pomoćnika. Oni koji ne žele da se potpuno prepuste individualizmu intelektualne proizvodnje, niti da srljaju u neljudski kolektivizam egalitarne zamenljivosti, moraju se osloniti na slobodnu i solidarnu saradnju, sa zajedničkom odgovornošću. Sve drugo bila bi prodaja duha formama koje diktira posao i tako, u krajnjoj liniji, njegovim interesima.

84. Raspored

Malo je toga po čemu se način život svojstven nekom intelektualcu tako duboko razlikuje od onog buržoaskog, kao što je činjenica da on ne priznaje alternativu između rada i razonode. Rad koji, da bi udovoljio stvarnosti, ne mora odmah da svom subjektu nanese svako zlo, koje inače kasnije nanosi drugima, predstavlja uživanje, čak i u očajničkim pokušajima. Sloboda koju podrazumeva je ista ona koju buržoasko društvo rezerviše isključivo za odmor i koju, prema istom pravilu, u isti mah oduzima. Obrnuto, svako ko zna nešto o slobodi otkriva da je sve što ovo društvo dopušta kao uživanje nepodnošljivo i odbija da izvan svog rada, koji, naravno, obuhvata i ono što buržuji smeštaju u neradno vreme kao „kulturu“, prihvati zamenska zadovoljstva. „Work while you work, play while you play“ („Kad radiš, radi, kad se zabavljaš, zabavljaj se“) – to je jedno od osnovnih pravila represivne samodiscipline. Roditelji koji zbog prestiža žele da im deca iz škole donose samo dobre ocene, najmanje su skloni tome da im dopuste da čitaju do kasno u noć ili da se ova, prema

83. Zamenik predsednika

Savet intelektualcima: ne dozvolite da vas predstavljaju. Zamenljivost svih radnji i ljudskih bića, kao i verovanje koje odatle potiče, da bi svako trebalo da bude sposoban za sve, u postojećem poretku se pokazuju kao okovi. Egalitarni ideal uzajamne odgovornosti je podvala, ako nije praćen principom opozivosti i odgovornosti prema „rank and file“ (obični ljudi ili službenici, baza). Najmoćniji je onaj koji sâm radi što je manje moguće i koji mnogo toga, što inače pripisuje sebi i iz čega izvlači korist, može da svali na druge. To izgleda kao kolektivizam, ali se svodi na uživanje u vlastitom položaju, zbog pošteđene od rada na osnovu raspolaganja njegovim otuđenim oblikom. Naravno, uzajamna zamenljivost ima objektivnu osnovu u materijalnoj proizvodnji. Kvantifikacija radnog procesa teži tome da smanji razliku između zaduženja generalnog direktora i radnika na benzinskoj pumpi. Bedna je to ideologija, koja tvrdi kako u sadašnjim uslovima upravljanje nekim trustom ne zahteva ništa više inteligencije, iskustva, čak i obuke, nego što je potrebno za očitavanje manometra. I dok se ta ideologija uporno sprovodi u materijalnoj proizvodnji, duh se potčinjava njenoj suprotnosti. To je doktrina, sada već u ruševinama, o *universitas literarum* (lat., svet znanja), o opštoj jednakosti u republici nauka, u kojoj se od svakog očekuje ne samo da nadgleda onog drugog već i da sâm bude sposoban da, jednako dobro, obavi bilo čiji posao. Uzajamna zamenljivost potčinjava misao istoj onoj proceduri kojoj razmena potčinjava stvari. Ono nesamerljivo se eliminiše. Ali, pošto je prvi zadatak misli kritika sveobuhvatne samerljivosti, koja izvire iz odnosa razmene, ta samerljivost, u obliku intelektualnog odnosa proizvodnje, okreće se protiv proizvodnih snaga. U oblasti materijalnog, zamenljivost je ono što je već moguće, a nezamenljivost izgovor za njeno sprečavanje; u teoriji, od koje se očekuje da sledi taj *quid pro quo* (lat., trampa), zamenljivost omogućava aparatu da i dalje funkcioniše, čak i tamo gde se pojavljuje objektivna antiteza. Samo nezamenljivost može zaustaviti uključivanje duha u redove službenika. Zahtev, koji se nameće kao nešto samo po sebi razumljivo, da bi svaki intelektualni posao trebalo da bude takav da njime može ovladati svaki kvalifikovani član organizacije, pravi od najograničenijeg naučnog tehničara meru duha: gde će taj čovek pro-

Koliko je samo stvari nazvano po gestovima i tako povezano sa oblicima ponašanja. Natikače („pantoffel“) – „schlappen“, „slippers“ – napravljene su tako da ih možete navući na stopala bez pomoći ruku. One su spomenici mržnji prema saginjanju.

Da su u represivnom društvu sloboda i drskost jedno te isto, potvrđuje i nehajno ponašanje mladih, koji govore „Pošto svet?“, sve dok ne moraju da prodaju svoj rad. Da bi pokazali kako se ne oslanjaju ni na koga i da zato ne moraju nikome ukazati poštovanje, zabijaju ruke u džepove. Ipak, laktovi štrče i već su spremni da potkače svakog ko im se ispreči na putu.

Nemac je neko ko ne može da izgovori laž, a da u nju i sâm ne poveruje.

Fraza, „to uopšte ne dolazi u obzir“, koja se verovatno pojavila u Berlinu, krajem dvadesetih godina ovog veka, već je potencijalno osvajanje vlasti. Naime, ona polazi od toga da je privatna volja, koja ponekad počiva na stvarnim pravima, ali uglavnom na čistoj bezobziranosti, direktan izraz objektivne nužnosti, koja ne trpi nikakav prigovor. U osnovi, reč je o rešenosti bankrotiranog pregovarača da partneru ne isplati ni paru, u ponositom saznanju da se od njega više ionako ne može izvući ništa. Trik pokvarenog advokata bezočno se predstavlja kao herojska nepopustljivost: to je lingvistička formula uzurpacije. Taj blef podjednako definiše i uspeh i pad nacionalsocijalizma.

To što je naspram postojanja fabrika hleba, molitva za hleb naš nasušni postala, u isti mah, pûka metafora i lucidni izraz očaja, govori više protiv mogućnosti hrišćanstva nego sve prosvetiteljske kritike života Isusovog.

Antisemitizam je glasina o Jevrejima.

Nemačke reči stranog porekla su Jevreji jezika.

hrišćana, pod imenom Savle, i Isusa. „Savle, Savle, zašto me goniš? Teško ti je protivu bodila praćati se.“ (Dela apostolska, 26:14; na nemačkom, „gegen/ protiv/ den Stachel/ bodilo“). „Bodilo“ je zašiljeni štap kojim se terala upregnuta životinja. Ako bi se pobunila, šiljak bi joj se zarivao još dublje u meso. Kod Adorna, većina to više i ne pokušava.

Tokom jedne večeri neizmerne tuge, uhvatio sam sebe kako koristim smešno pogrešan konjunktiv ne baš pravilnog visokonemačkog glagola, karakterističnog za dijalekt mog rodnog grada. Tu dragu, narkaradnu konstrukciju nisam čuo, kamoli upotrebio, još od najranijih školskih dana. Melanholija, koja me je neodoljivo povukla u ponor dekliniranja, probudila je u njegovim dubinama taj stari, nemoćno čežnjivi zvuk. Jezik mi je vratio, kao odjek, stid zbog jada koji mi je naneo, time što je zaboravio ko sam.

Drugi deo *Fausta*, ocrnjen kao suviše mračan i alegorijski, pun je poznatih fraza, u meri koja se sreće još samo u *Viljemu Telu* (*Wilhelm Tell*, Friedrich Schiller, 1804) Transparentnost i jednostavnost nekog teksta nisu u direktnoj vezi s njegovom sposobnošću da postane deo tradicije. Možda upravo ono skriveno, što stalno podstiče nova tumačenja, potvrđuje da je nekom odlomku ili delu suđeno da dopre do budućih naraštaja.

Svako umetničko delo je nepočinjen zločin.

Tragedije koje su po svom „stilu“ najudaljenije od pûkog postojanja, u isto vreme su one koje na najverniji način čuvaju sećanje na demonologiju divljaka, sa svojim kolektivnim povorkama, maskama, žrtvovanjima.

Oskudnost svitanja iz Štrausove *Alpske simfonije* (Richard Strauss, *Eine Alpensymphonie*, Op. 64) ne izvire samo iz banalnih sekvenci već iz sâmog njegovog sjaja. Naime, svitanje, čak ni u visokim planinama, nikada nije pompezno, trijumfalno, veličanstveno; naprotiv, ono je uvek slabašno i bojažljivo, kao nada da bi sve još uvek moglo izaći na dobro, i upravo u nenametljivosti te najmoćnije od svih svetlosti leži ono što je čini tako dirljivo nadmoćnom.

Glas svake žene preko telefona govori nam da li je sagovornica lepa. Njegov ton odražava sve zadivljene poglede i požudu koji su joj se ikada vratili, kao sigurnost, ležernost, samoopažanje. On izražava dvostruko značenje latinskog izraza *grazie*, zahvalnost i milost. Uho opaža ono što je namenjeno oku, zato što se oboje hrane doživljajem iste lepote. On nam odmah deluje blisko: to je poznati, nikad viđeni citat.

ne bi pomoglo, već bi samo ustanovilo dve vrste istine, jednu koja važi za činjenice i drugu koja važi za koncepte. To bi ukinulo istinu i još više oklevetalo misao. Odstojanje nije zona bezbednosti već oblast tenzija. Ona se ne ispoljava kao nešto što ublažava težnju konceptata ka istini, već kao tananost i krhkost s kojima se misli. U odnosu na pozitivizam, misao ne treba bude ni dogmatska, niti ohola, već da služi kao epistemološko-kritički dokaz nemogućnosti podudaranja između pojma i onoga što ga ispunjava. Pokušaj izjednačavanja onoga što se ne može svesti na zajednički imenitelj nije uporni mukotrpan rad, koji na kraju donosi spasenje, već nešto naivno i nevešto. Ono što je pozitivizam prigovarao misli, ona je bezbroj puta znala i zaboravljala, i samo u tom znanju i zaboravljanju ona je i postala misao. Udaljenost misli od stvarnosti nije ništa drugo nego talog koji je istorija ostavila u pojmovima. Baratanje pojmovima bez distance, uz svu rezignaciju, ili možda baš zbog nje, jeste dečja igra. Naime, misao mora da cilja dalje od svog predmeta, zato što do njega, kao takvog, nikada ne dopire; s druge strane, zato što misli da u tome uspeva, pozitivizam je nekritičan, dok svoja oklevanja tumači kao znak pûke uvidavnosti. Transcendirajuća misao shvata svoju nedovoljnost mnogo ozbiljnije nego ona kojom upravlja kontrolni aparat nauke. Ona ekstrapolira, ma koliko beznadežno, da bi ovladala nečim neminovno malim, tako što se prekomerno proteže na nešto preveliko. Nelegitimni apsolutizam, zbog kojeg se prigovara filozofiji, njen navodno konačni žig, izvire upravo iz ambisa relativnosti. Preterivanja spekulativne metafizike su ožiljci refleksivnog uma, i samo ono nedokazano potvrđuje dokaz kao tautologiju. Za razliku od toga, ako misao prihvati neposredni uslov relativnosti, suzdržanost u ma kojoj ograničenoj pojmovnoj oblasti, ona, samom svojom oprežnošću, uskraćuje sebi iskustvo o sopstvenim granicama, o kojima misliti, prema Hegelovom sjajnom uvidu, već znači premašiti ih. Zato su relativisti pravi – i loši – apsolutisti, ali to su pre svega buržujci, koji bi hteli da osiguraju svoje znanje kao vlasništvo, samo zato da bi ga još potpunije izgubili. Samo težnja ka bezuslovnom, skok preko sopstvene senke, uvažava ono što je relativno. Time što neistinu preuzima na sebe, ta težnja nas vodi ka granicama istine, s konkretnom svešću o uslovljenosti ljudske spoznaje.

zadataka nametnut odozgo: on ih može obaviti samo ako im ne pripada, tako da je njegovo postojanje preduslov svake objektivno obavezujuće istine. Suverena funkcionalnost,²⁶ koja subjekt žrtvuje u ime utvrđivanja istine, u isti mah odbacuje i istinu i sâmu objektivnost.

82. Tri koraka dalje

Pozitivizam dodatno smanjuje udaljenost misli od stvarnosti, koju ni sama stvarnost više ne toleriše. U strahu da ne postane samo nešto privremeno, pûka skraćunica za činjenice kojima se bavi, misao gubi svoju autonomiju u odnosu na stvarnost, a s njom i snagu da prodre u nju. Misao koja zaista prodire u empirijski život, može se odvijati samo na odstojanju od života. Dok se bavi činjenicama i odvija tako što ih kritikuje, misao se kreće i tako što čvrsto drži do svoje različitosti. Ona time tačno izražava ono što jeste, zato što nikada nije sasvim ono što izražava. Suštinski značaj u svemu tome ima element preterivanja, prebacivanja, odvezivanja od tereta činjeničnog, čime se, u isti mah strogo i slobodno, dovršava određenje bića, umesto da se ono samo reprodukuje. Zato svaka misao podseća na igru, koju je Hegel, ništa manje nego Niče, upoređivao sa radom duha. Ono što je u filozofiji nevarvarsko jeste prećutna svest o elementu neodgovornosti, blaženstva, koji izvire iz nestalnosti misli, koja uvek izmiče onome o čemu sudi. Takva razuzdanost se podvrgava sudu pozitivističkog duha i pripisuje ludosti. Odstupanje od činjenica proglašava se za pûku netačnost, a element igre za luksuz, u svetu u kojem se svaki trenutak intelektualnih funkcija meri na štopericu. Ali, čim se misao odrekne svoje neukidive udaljenosti i poželi da pomoću hiljadu i jednog suptilnog argumenta dokaže svoju doslovnu ispravnost, ona počinje da zaostaje. Ako ispadne iz medija virtualnog, anticipacije, koji se ne može zadovoljiti nijednom pojedinačnom činjenicom, ukratko, ako više ne želi da bude tumačenje već samo iskaz, onda je sve što kaže zapravo pogrešno. Njene apologete, nadahnute nesigurnošću i nečistom savešću, mogu se na svakom koraku poraziti ukazivanjem na neistovetnost koju ona ne želi da prizna, ali koja je jedino što je čini mišlju. Ako bi, s druge strane, pokušala da odstojanje opravda kao je reč o nekoj privilegiji, ni to

²⁶ *Sachlichkeit* ili „nova objektivnost“, videti aforizam 77.

Ako se neko probudi usred sna, makar i najmučnijeg, oseća se razočarano, prevareno, u onome što je u životu najbolje. Ipak, srećni, ostvareni snovi su retki, da upotrebim Šubertove reči (Franz Schubert), kao i srećna muzika. Čak i oni najlepši snovi nose kao sramotu to što su drugačiji od stvarnosti, svest da su pûki privid onoga što daruju. Zato upravo takvi snovi deluju oštećeno. To iskustvo je na neprevaziđen način izraženo u opisu Prirodnog teatra Oklahome, iz Kafkine *Amerike*.

Za sreću važi isto što i za istinu: nemate je, u njoj ste. Sreća ne znači ništa drugo nego utonuti u zagrljaj, prema naknadnoj slici (*Nachbild*)¹⁷ majčinskog okrilja. To je razlog zašto niko ne zna kada je srećan. Da bismo videli sreću, moramo iskoračiti iz nje: biti kao novorođenče. Svako ko kaže da je srećan, laže; čim prizove sreću, ogrešuje se o nju. Ostaje joj veran samo onaj koji kaže: bio sam srećan. Jedini svestan odnos prema sreći jeste zahvalnost: u tome se sastoji njeno neuporedivo dostojanstvo.

Detetu koje se vraća s raspusta, dom izgleda nov, svež, svečan. Ali, ništa se nije promenilo od njegovog odlaska. Samo zato što su obaveze, na koje ga svaki komad nameštaja, svaki prozor i svaka lampa inače podsećaju, bile zaboravljene, sve opet odiše sabatnim mirom i ono se još nekoliko trenutaka može osećati kao kod kuće, u toj tablici množenja soba, odaja i hodnika, koja kao da govori da je sve ostalo u tom životu samo laž. Tako će jednom osvanuti i svet, naizgled neizmenjen, pod neprekidnom svetlošću svojih praznika, kada više ne bude podvrgnut zakonu rada i kada će obaveze povratnika biti lake, kao igra za vreme raspusta.

Od kada više ne možemo ubrati cvet da bismo njime ukrasili voljenu osobu – kao što se prinosi žrtva, koja se dobrovoljno preuzima na sebe, zbog nepravde koju žar prema samo jednoj osobi nanosi ostalima – u branje cveća se uvuklo nešto loše. Ono služi samo tome da ovekoveči prolazno, tako što će ga ukočiti. Ipak, ništa nije pogubnije: bezmirisni buket, zvanični znak sećanja, ubija ono što je ostalo, upravo tako što ga konzervira. Prolazni trenutak može živeti samo u romorenju zaborava, iz kojeg će jednog dana pasti neki zrak svetlosti i obasjati ga; čim poželi-mo da zadržimo neki trenutak, već smo ga izgubili. Raskošni buket, koji

¹⁷ „*Nachbild*“: naknadna slika ili „pa-slika“, koja nastaje posle neposrednog dejstva optičke draži, to jest, posle gledanja u neki predmet, kada se kapci zatvore.

dete tegli kući po nalogu majke, završice iza ogledala, kao i oni veštački buketi od pre šezdeset godina, da bi na kraju postao kao ono halapljivo škljocanje foto-aparata za vreme putovanja, kada se predeo posipa, kao smećem, onima koji ga uopšte ne primećuju i grabe za uspomenu sve što je neupamćeno utonulo pravo u ništavilo. Ali, svako ko, u zanosu, nudi cveće, spontano dopire do onih koji izgledaju kao da su na samrti.

Život dugujemo razlici između ekonomskog okvira, kasnog industrijalizma, i političke fasade. Za teoretsku kritiku, razlika je mala: svuda nailazimo na površni karakter koji predstavlja takozvano javno mnjenje, kao i na prvenstvo ekonomije u stvarnom odlučivanju. Ipak, za bezbrojne pojedince, ta tanka i trošna ljuska je osnova cele njihove egzistencije. Upravo oni koje svoje mišljenje i delovanje temelje na promeni, kao nečemu što je jedino suštinsko, duguju svoju egzistenciju onom nesuštinskom, prividu, onome što je po meri velikih istorijskih zakona razvoja samo puka slučajnost. Ali, zar to ne utiče na celu konstrukciju suštine i privida? Naime, u skladu s tim konceptom, individualno je zapravo postalo potpuno ništavno, kao što je nagoveštavala Hegelova filozofija: ipak, *sub specie individuationis* (lat., sa stanovišta individualnog) sama apsolutna kontingencija, koja se toleriše kao neka preživela anomalija, jeste ono suštinsko. Svet je sistem užasa, ali zato mu oni koji o njemu misle isključivo kao o sistemu, samo ukazuju čast, budući da je njegov ujedinjujući princip podela, i da taj svet izmiruje samo tako što potvrđuje apsolutnu nepomirljivost između opšteg i posebnog. Njegova suština (Wesen; takođe, „biće“) je nesuština (Unwesen; „nebiće“); međutim, njegov privid, laž, zahvaljujući kojoj nastavlja da postoji, zastupnik je istine.

73. Devijacija

Jedan od znakova propadanja radničkog pokreta jeste i zvanični optimizam njegovih sledbenika. To se izgleda pojačava s gvozdenom konsolidacijom kapitalističkog sveta. Začetnici nikada nisu smatrali da je uspeh zagarantovan i zato su celog života radničkim organizacijama govorili neprijatne stvari. Danas, kada su pozicija protivnika i njegov uticaj na svest masa neizmerno ojačali, pokušaji da se ta svest naglo promeni, tako što će se odbaciti saglasnost s njom, smatraju se reakcio-

to se pretvorilo u sumanutu ritual. Ko na to ne bi pomislio, kada gleda kako neki ozbiljni komitet odlučuje o hitnosti problema, pre nego što se osoblju isporuči spisak pažljivo raspoređenih i vremenski ograničenih zadataka. U svemu značajnom ima nečeg od te anahrone tvrdoglavosti; koristiti tako nešto kao kriterijum misli znači nametnuti joj začaranu nepromenljivost i lišiti je mogućnosti samopreispitivanja. Ali, velike teme nisu ništa drugo nego iskonski mirisi, koji čine da se životinja zaustavi i pokuša da ih prizove. To ne znači da hijerarhiju vrednosti treba ignorisati. Njeno filistarstvo je odraz sistema, tako da je natopljeno svim njegovim nasilništvom i strogošću. Ipak, misao ne bi trebalo da ponavlja tu hijerarhiju već da je rastvori svojim ostvarenjem. Podelu sveta na važno i manje važno, koja je oduvek služila tome da ključne fenomene najekstremnije društvene nepravde neutralizuje kao pūke izuzetke, treba pratiti sve dok joj se ne dokaže njena neistina. Ta podela, koja sve pretvara u predmet, mora i sama postati predmet misli, umesto da upravlja njome. Velike teme se takođe mogu pojaviti, ali ne toliko u tradicionalnom „tematskom“ smislu, već pre u onom izlomljenom i ekscentričnom. Varvarstvo neposrednog značaja ostaje nasleđe ranije povezanosti filozofije sa administratorima i matematičarima: sve što ne nosi pečat naduvane svetsko-istorijske operacije prepušta se procedurama pozitivnih nauka. Filozofija se u tome ponaša kao loše slikarstvo, koje zamišlja kako uzvišenost dela i slava koju bi moglo steći zavise od uzvišenosti naslikanog predmeta; slika bitke kod Lajpciga vredni više nego stolica naslikana u iskošenoj perspektivi. Razlika između konceptualnog i umetničkog medija ne menja ništa u toj jadnoj naivnosti. Ako proces apstrahovanja obeležava sve konceptualne tvorevine ludilom veličine, ono što ipak uspeva da sačuva, kroz svoju udaljenost od predmeta akcije, kroz svoju refleksiju i transparentnost, služi kao protivotrov: samokritika razuma je njegova najčistija moralnost. Njena suprotnost, u najnovijoj fazi misli koja raspolaže samom sobom, nije ništa drugo nego ukidanje subjekta. Čin teoretskog rada, koji uređuje teme u skladu s njihovim značajem, poriče one koji obavljaju taj rad. Pretpostavlja se da bi razvoj sve manjeg broja tehničkih sposobnosti trebalo da ih u dovoljnoj meri osposobi za obavljanje svakog dodeljenog zadatka. Ali, misleći subjektivitet je upravo ono što se ne može uklopiti u skup raznorodnih

na videlo. Ipak, svi oni vide kako se ti nedostaci javno hvale kao moralno dostignuće i kako im se odaje priznanje na naučnom asketizmu, koji to za njih nije, već samo prikriivena crta njihove slabosti. Njihova ozlojeđenost je društveno racionalizovana na sledeći način: mišljenje je nenaučno. Tako kontrolni mehanizmi uspeavaju da u nekim oblastima uvećaju njihovu intelektualnu snagu do krajnjih granica. Kolektivna glupost istraživačkih tehničara nije prosto odsustvo ili regresija intelektualnih sposobnosti već prekomerni rast sâme sposobnosti mišljenja, čija energija proždire sâmu misao. Mazohistička podmuklost mladih intelektualca potiče iz podmuklosti njihove bolesti.

81. *Veliko i malo*

Jedan od najpogubnijih transfera iz oblasti ekonomskog planiranja u teoriju, koja se u stvari više ne može razlikovati od nacrtu celine, jeste uverenje da se intelektualnim radom može upravljati na osnovu toga da li je neki posao neophodan ili razuman. Uspostavlja se hijerarhija na osnovu hitnosti. Ali, lišiti misao elementa spontanosti znači odbaciti upravo njenu nužnost. Ona se tako svodi na nivo zamenljivih i razmenljivih dispozicija. Kao što se u ratnoj ekonomiji, u proizvodnji ovog ili onog oružja, utvrđuju prioriteta u raspodeli sirovina, tako se i u izgradnji teorija ušunjala hijerarhija na osnovu značaja, koja prednost daje najnovijim ili naročito važnim temama, dok se ono drugorazredno zanemaruje ili blago toleriše, kao nešto što samo obogaćuje osnovne činjenice, kao finesa. Koncept relevantnosti se gradi sa organizacionog stanovišta, koje aktuelnost procenjuje u odnosu na tendenciju koja je u datom trenutku objektivno najmoćnija. Šematska podela na važno i nevažno sledi obrazac vrednosnog poretka vladajuće prakse, čak i kada mu sadržajno protivreči. Kult značajnog je prisutan već u izvorima progresivne filozofije, kod Bejkona i Dekarta. Ipak, taj kult se na kraju pokazuje kao nešto neslobodno, regresivno. Značaj se predstavlja kao pas koji je izašao u šetnju, koji nekoliko minuta njuška neko nasumično izabrano mesto, uporno, ozbiljno, oprezno, samo zato bi onda obavio nuždu, otrao šape o zemlju i otišao dalje kao da se ništa nije dogodilo. U divlja vremena, od toga su mogli zavisiti život i smrt; posle milenijuma pripitomljavanja,

narnim. Oni koji povezuju kritiku kapitalizma s kritikom proletarijata, koji i sâm sve više održava kapitalističke tendencije razvoja, postali su sumnjivi. Kada prekorači klasne granice, negativni element misli se osuđuje. Mudrost cara Vilhelma, „Neću trpeti ptice zloslutnice“, prodrila je u redove onih koje je želeo da skrši. Svakome ko ukaže, na primer, na potpuni izostanak bilo kakvog spontanog otpora među nemačkim radnicima, odgovara se kako je sada sve u kretanju i da se zato o tome ne može suditi; svakome ko nije na licu mesta, među sirotim nemačkim žrtvama vazdušnih napada, žrtvama kojima ti napadi uopšte nisu bili mrski sve dok su bili usmereni na druge, kaže se da umukne; najzad, u Rumuniji i Jugoslaviji na pomolu je agrarna reforma. Ipak, kako se racionalna očekivanja da bi se društvena propast još mogla izbeći sve više raspršuju, takvi se sve usrdnije mole drevnim imenima: masi, solidarnosti, partiji, klasnoj borbi. U situaciji kada zagovornici levičarske platforme više ne veruju ni u jednu ideju iz *Kritike političke ekonomije* i kada njihove novine svakodnevno i naivno šire teze koje prevazilaze sve domete revizionizma, a koje opet ne znače ništa i mogu se po potrebi već sutra zameniti nečim potpuno suprotnim, sluh onih koji slede partijsku liniju pokazuje muzikalnu osetljivost na najmanji nagoveštaj nepoštovanja u parolama koje odstupaju od teorije. Ura-optimizam se dobro slaže sa internacionalističkim patriotizmom. Od lojalnih sledbenika linije se očekuje da se zakunu na vernost narodu, svejedno kojem. Ali, u dogmatskom shvatanju naroda, prihvatanje navodno zajedničke sudbine ljudskih bića, kao one delotvorne instance, ideja o društvu oslobođenom od prirodnih nužnosti implicitno se odbacuje.

Čak je i ura-optimizam perverzija motiva koji pamti i bolje dane: odbijanja da se i dalje čeka. Vera u tehnički razvoj je dovela do toga da se promena vidi kao nešto što neposredno predstoji, kao sledeća mogućnost. Za ideje koje su podrazumevale dugačke vremenske periode, oprez, masivne pedagoške mere, sumnjalo se da žrtvuju ciljeve koje su zagovarale. Bilo je to vreme kada se optimizam, uzdignut u prezir prema smrti, izražavao kao autonomna volja. Od toga je ostala samo ljuštura, vera u moć i veličinu organizacije kao takve, bez ikakve spremnosti za lično delovanje, natopljena pogubnim osećanjem kako spontanost više nije moguća, ali da će Crvena Armija na kraju pobediti. Stalno proverava-

vanje da li svako misli kako će na kraju sve biti dobro, žigosalo je one beskompromisne kao defetiste i otpadnike. U bajkama, žabe koje izranjaju iz dubina, bile su vesnici velike sreće. Danas, sa izdajom utopije, koja na njeno ostvarenje liči isto koliko i Antihrist na Paraklita,¹⁸ žaba je postala uvreda za one koji sâmi ostaju na dnu. Levičarski optimizam ponavlja pogubno buržoasko sujeverje kako ne treba zazivati đavola nego se držati pozitivnog. „Gospodinu se ne sviđa ovaj svet? Neka onda potraži neki bolji.“ – to je kolokvijalni govor socijalističkog realizma.

74. Mamut

Pre nekoliko godina, u američkim novinama pojavili su se izveštaji o otkriću dobro očuvanog dinosaura u državi Juta. Posebno je naglašeno kako je taj primerak nadživio svoju vrstu i bio milion godina mlađi od svih do tada poznatih. Takvi izveštaji, kao i odvratno komična pomama za čudovištem iz Loh Nesa i filmom o King Kongu, predstavljaju kolektivnu projekciju o čudovišnoj totalitarnoj državi. Pripremamo se za njene užase tako što se navikavamo na džinovske slike. U apsurdnoj spremnosti da to prihvati, onemoćalo čovečanstvo očajnički pokušava da usvoji iskustvo koje pravi sprdnju od svakog iskustva. Ali, to nije ceo sadržaj ideje da su praistorijske životinje još uvek žive ili da su iščezle pre svega par miliona godina. Prisustvo nečeg najdrevnijeg probudilo je nadu da bi životinjski svet mogao nadživeti nepravdu koju mu je naneo čovek, ako ne i sâmog čoveka, i iznedriti neku bolju vrstu, koja će na kraju uspeti. Zoološki vrtovi su plod iste nade. Napravljeni su po uzoru na Nojevu barku, zato što od samog svog početka buržoaska klasa živi u iščekivanju potopa. Zabavna i obrazovna svrha zooloških vrtova izgleda kao tanušan izgovor. Oni su alegorije mogućnosti da bi primerak ili dva mogli prkositi propasti koja je pogodila celu vrstu. To je razlog zašto raskošno snabdeveni zoološki vrtovi iz najvećih evropskih gradova izgledaju dekadentno: dva slona, dve žirafe, jedan nilski konj, sve preko toga je loš znak. Nema mnogo sreće ni u Hagenbeko-

koja se sprema da i poslednje ostatke sveta, nezaštićene ruševine, stavi pod svoju kontrolu.

80. Dijagnoza

To da se svet u međuvremenu pretvorio u sistem koji su nacionalsocijalisti nepravedno omalovažavali kao mlitavu Vajmarsku Republiku, vidi se po prestabiliranoj harmoniji koja vlada između institucija i onih koji im služe. Potajno sazreva nova vrsta ljudskih bića, koja žudi za prinudom i ograničenjima, nametnutim apsurdnim produžavanjem dominacije. Ipak, ti ljudi, koji uživaju naklonost objektivnog društvenog poretka, uzurpirali su skoro sve funkcije koje bi u toj prestabiliranoj harmoniji inače trebalo da izazivaju pometnju. Među mnogim napabirčanim poslovicama, posebno se ističe ova: „Pritisak izaziva kontrapritisak“. Ali, ako je prvi dovoljno snažan, drugi nestaje, a društvo je izgleda rešeno da tom kobnom ravnotežom tenzija uveliko preduhitri entropiju. Naučnom kompleksu precizno odgovara mentalitet koji je upregla: ti ljudi više i ne moraju da čine nikakvo nasilje nad samima sobom, pošto su, dobrovoljno i revnosno, preuzeli ulogu vlastitih nadzornika. Čak i kada se, izvan svoje profesije, pokažu kao sasvim humana i razumna stvorenja, oni se ukrućuju u patičku stupidnost istog časa kada počnu da razmišljaju profesionalno. Daleko od toga da kandidati – a svi naučnici su kandidati za funkcije – tu zabranu mišljenja shvataju kao nešto neprijateljsko; ona im samo donosi olakšanje. Pošto ih mišljenje opterećuje subjektivnom odgovornošću, koju zbog svoje objektivne pozicije u procesu proizvodnje ne mogu da podnesu, oni je se odriču, malo se otesaju i prelaze na protivničku stranu. Odbojnost prema razmišljanju brzo prelazi u nesposobnost za razmišljanje: ljudi koji s lakoćom smišljaju najprefinjenije statističke primedbe, kada treba sabotirati neki komadić znanja, nisu u stanju da iznesu ni najprostije prognoze o nekom sadržaju *ex cathedra* (izvan struke). Oni udaraju na spekulaciju i u njoj ubijaju zdrav razum. Oni inteligentniji među njima naslućuju poremećaj od kojeg pati njihova misaona sposobnost, zato što on u početku nije opšti, već pogađa samo organe čije usluge prodaju. Mnogi i dalje, u strahu i postideći, čekaju da njihovi nedostaci izađu

¹⁸ Paraklit ili Paraklet: Sveti duh, kao pomagač ili utešitelj.

preduslova misli. Zar sećanje nije neodvojivo od ljubavi, koja pokušava da sačuva ono što ipak mora proći? Zar svaki uzlet mašte ne izvire iz želje, koja prevazilazi postojeće tako što izmešta sve njegove elemente, ali tako da mu opet ostaje verna? Nije li čak i najprostije opažanje neke stvari oblikovano strahom od nje ili žudnjom za njom? Tačno je da se objektivno značenje spoznaje, sa objektivizacijom sveta, sve više udaljava od nagonke osnove; tačno je i da spoznaja ne uspeva kada njen pokušaj objektivizacije ostaje pod stegom žudnje. Ali, ako nagoni, u misli koja više ne podleže njihovim činima, nisu u njoj u isti mah prisutni i prevaziđeni, onda više ne može biti nikakve spoznaje, a misao koja je ubila želju, svog oca, podleći će osveti gluposti. Pamćenje se proglašava za tabu, kao neuračunljivo, nepouzđano, iracionalno. Time izazvana intelektualna astma, koja kulminira slomom istorijske dimenzije svesti, direktno omalovažava sintetičku apercepciju (*Apperzeption*; svesna percepcija), koja se, prema Kantu, ne može razdvojiti od „reprodukcije u mašti“, od sećanja. Samo mašta, koja se danas svrstava u domen nesvesnog i lišava mogućnosti spoznaje, kao detinjasti, nerazboriti ostatak, može stvoriti neophodni odnos između objekata, odakle potiču svi sudovi: ako se protera, onda se tako proteruje i rasuđivanje, konkretni čin spoznaje. Kastracija percepcije od strane kontrolne instance, koja joj uskraćuje svaku anticipatornu želju, upravo tako je prisiljava da usvoji obrazac nemoćnog ponavljanja onoga što je već poznato. To što se više ničemu ne dopušta da bude zaista viđeno, znači žrtvovanje intelekta. Kao što se pod nesputanim prvenstvom procesa proizvodnje svrha razuma sužava sve dok se ne sroza u fetišizam sebe same i spoljašnje vlasti, tako se i sâm razum svodi na instrument i počinje da liči na svoje funkcionere, čiji misaoni aparat služi samo tome spreći svako mišljenje. Kada se izbriše i poslednji trag osećanja, od mišljenja ostaje samo apsolutna tautologija. Krajnje čist razum onih koji su se potpuno oprostili od sposobnosti da „pojme neki predmet čak i u njegovom odsustvu“, sustiče se s čistim nesvesnim, sa idiotizmom u najdoslovnijem smislu, zato što je, prema merilima ekstravagantno realističkog ideala datosti oslobođene kategorija, svaka spoznaja pogrešna, i ispravna samo kada se pitanje ispravnog i pogrešnog ne može ni postaviti. Da je reč o vrlo raširenoj tendenciji, vidi se na svakom koraku u domenu nauke,

vom nacrtu,¹⁹ s jarkovima umesto kaveza, koji izneverava Arku tako što simulira spasenje koje može doneti samo Ararat. Takvi vrtovi još potpunije poriču slobodu živih stvorenja, tako što ogradu čine nevidljivom, pošto bi sâm njen prizor mogao rasplamsati žudnju za otvorenim prostorom. U odnosu na pristojne zoološke vrtove, oni su isto što i botaničke bašte za gajeve s palmama. Što civilizacija čistije održava i presađuje prirodu, utoliko je nemilosrdnije kontroliše. Danas možemo obuhvatati sve veće delove prirode i ostaviti njihovu unutrašnjost naizgled netaknutom, pri čemu bi prethodna selekcija i pripitomljavanje određenih vrsta i dalje svedočili o nužnosti osvajanja prirode. Tigar koji neprekidno ide s kraja na kraj svog kaveza, svojim ludilom negativno održava nešto od stanja čovečanstva, ali ne i onaj koji živahno skakuće pored jarka suviše širokog da bi ga mogao preskočiti. Starinska lepota Bremovog *Životinjskog carstva* (Alfred Brehm, *Brehms Tierleben*) izvire iz činjenice da su sve životinje prikazane kao da se nalaze iza rešetaka zoološkog vrta, čak ili upravo onda kada se navode izveštaji maštovitih istraživača o njihovom životu u divljini. Ipak, činjenica da životinje svakako više pate u kavezima nego u otvorenom prostoru i da Hagenbekov plan predstavlja napredak čovečanstva, samo potvrđuje neminovnost utamničenja. To je posledica istorije. Zoološki vrtovi, u svom autentičnom obliku, proizvod su kolonijalnog imperijalizma XIX veka. Njihov procvat je počeo nakon prodora u divlje oblasti Afrike i centralne Azije, koje su platile simbolični danak u obliku životinja. Vrednost tog danku merila se njihovom egzotičnošću i retkošću. Razvoj tehnike je doneo kraj svemu tome i ukinuo egzotično. Lav odgajan na nekoj farmi je pripitomljen isto koliko i konj, koji je odavno podvrgnut kontroli rađanja. Ali, Milenijum još nije nastupio. Samo u iracionalnosti same kulture, u njenim skrovitim mestima i ruševinama, kojima treba dodati zidine, kule i bastione zooloških vrtova raštrkanih po gradovima, priroda može ostati sačuvana. Racionalizacija kulture, koja otvara vrata prirodi i tako je potpuno apsorbuje, s tom granicom ukida i načelo kulture, mogućnost izmirenja.

¹⁹ Karl Hagenbeck (1844–1913): trgovac životinjama, koji je 1907, u blizini Hamburga, otvorio prvi otvoreni zoološki vrt ili *Tierpark*.

75. *Hladno konačište*

U ciklusu pesama u čijem se središtu nalaze stihovi, „završio sam sa svim svojim snovima“, Šubertov razočarani romantizam zloslutno vezuje reč konačište samo za groblje („Das Wirtshaus“, iz ciklusa *Winterreise*, 1827). Fatamorganu zemlje Dembelije obuzela je mrtvačka ukočenost. Gosti i ugostitelj ponašaju se kao omađijani. Prvi su u žurbi. Radije ne bi skidali šešire. Dok sede na neudobnim stolicama, požuruju se da što pre napuste to mesto, koje se i dalje podrugljivo zove *café*, tako što im se pod nos poturaju računi i stvara moralni pritisak ukazivanjem na one koji čekaju u redu iza njih. Ipak, vlasnik, s celim svojim osobljem, uopšte nije svoj čovek, već samo službenik. Moguće je da opadanje ugostiteljskog zanata počinje još sa razbijanjem drevne povezanosti prenoćišta i bordela, čija uspomena i dalje živi u svakom čežnjivom pogledu nakinđurenih konobarica i nedvosmislenim gestovima sobarica. Ipak, kako je i poslednja dvosmislenost, čak i ona koja još uvek visi u reči „promet“, nestala iz ugostiteljstva, te najčasnije sfere tržišne cirkulacije, stvari su postale vrlo sumorne. Malo pomalo, i uvek iz nepobitnih razloga, sredstva uništavaju ciljeve. Podela rada, sistem automatizovanih radnih zadataka, dovodi do toga da više nikog nije briga za udobnost mušterije. Niko više ne zna kako da čita njegovo lice, da nasluti za šta bi ovaj mogao biti raspoložen, zato što konobar više ne poznaje jelovnik, a ako bi nešto i preporučio, po sopstvenom nahođenju, zamerilo bi mu se da prekoračuje granice svoje nadležnosti. Niko više ne žuri da usluži strpljivog gosta, ako je osoba odgovorna za njega zauzeta: briga za instituciju, koja kulminira u zatvoru, odnosi prevagu nad subjektom, kao u klinici, gde se ovim manipuliše kao predmetom. To da ceo neprijateljski ambis razdvaja „restoran“ od hotela, od prazne ljuštore soba, nešto je očigledno, baš kao i vremensko ograničavanje obroka i nesnosna „room service“, od kojih se beži u dragstor, u uličnu prodavnicu, iza čije odbojne tezge stoji žongler kuvanim jajima, hrskavom slaninom i sladoledom, kao poslednji pravi prijatelj gosta. Ali, tamo u hotelu, portir odmah odbacuje svako neočekivano pitanje i mrzovoljno pokazuje glavom na drugi pult, obično zatvoren. Prigovor da je sve to samo plačljiva *laudatio temporis acti* (lat., žalopojka za starim vremenima), ne stoji. Ko ne bi radije boravio u praškoj Plavoj zvezdi ili salcburškom Austrijskom dvo-

ru na beživotnu, razigranu lepotu pahuljica (beo ten), sumorno crni prozorski ram (crna kosa), na ranu koja krvari (rumene usne); zatim umire na porođaju. Srećan kraj to nimalo ne ublažava. Pošto ispunjenje njene želje znači smrt, spasenje ostaje iluzija. Naime, na osnovu pažljivijeg čitanja nemoguće je poverovati kako se ona koja leži u staklenom kovčegu, kao da spava, na kraju probudila. Zar zalogaj otrovne jabuke, koji joj od truckanja na putu ispao iz grla, umesto sredstva ubistva, nije ostatak njenog zanemarenog izgnaničkog života, od kojeg počinje da se oporavlja tek kada je više ne mogu zavesti lažni glasnici? I kako samo neubedljivo zvuči srećan kraj: „Snežana je osetila naklonost prema njemu (princu) i pošla s njim.“ Okrutna pobeda nad zlom to potpuno poništava.²³ Tako nam neki glas, dok se nadamo spasenju, govori da je nada uzaludna, a opet nam samo ta nada, tako nemoćna, omogućava da uopšte dišemo. Sva kontemplacija tu ne može ništa, osim da strpljivo prati dvosmislenost tuge u uvek novim figurama i pristupima. Istina se ne može razdvojiti od iluzije kako će se jednog dana, u obrisima privida, ipak ukazati spasenje, koje neće biti varka.

79. *Intellectus sacrificium intellectus*²⁴

Pretpostavka da misao može imati samo koristi od slabljenja osećanja usred sve veće objektivnosti ili da to na nju ne mora uticati i sama je izraz procesa zaglupljivanja. Ali, društvena podela rada se sveti ljudima, ma koliko im pomagala da ostvare učinak koji se od njih zahteva. Sposobnosti, koje su se razvijale kroz uzajamno dejstvo, atrofiraju kada se odseku jedne od drugih. Ničeov aforizam, da „Stepen i vrsta čovekove seksualnosti sežu do najviše tačke njegovog duha“,²⁵ ne odnosi se samo na psihološko stanje stvari. Pošto se čak i najudaljenije objektivizacije misli hrane nagonima, njihovo uništavanje znači uništavanje samih

²³ Adorno se drži originalne verzije bajke braće Grim, čiji je kraj u nekim izdanjima ublažen ili izbačen. Zla kraljica-mačeha na kraju umire od posledica vrlo okrutnog mučenja: mora da obuje užarene gvozdene cipele, u kojima „igra“ do smrti.

²⁴ Lat., intelektualno žrtvovanje intelekta. Aluzija na jezuitsku izreku „Dei sacrificium intellectus“ (žrtvovanje razuma Bogu).

²⁵ F. Nietzsche, *Jenseits von gut und böse*, 1886; „S one strane dobra i zla“, aforizam 75.

u san – noćnu moru – a da ga pri tom ne raznesu, kasnije usvojena *chinoiserie* (fr., evropska umetnost u kineskom stilu), mrzovoljno toleriše privatnog vlasnika, koji se oseća udobno samo pod svetlom i u atmosferi ozidanim luksuzom. Luksuz Nove objektivnosti²¹ je besmislica, od koje mogu živeti još samo lažni ruski prinčevi, koje Holivud unajmljuje kao unutrašnje dekoratere. Crte razvijenog ukusa naginju asketizmu. Dete koje čita *Hiljadu i jednu noć*, omamljeno rubinima i smaragdima, pita se u čemu se sastoji blaženstvo posedovanje takvog kamenja, koje, najzad, nije opisano kao sredstvo razmene već gomilanja. To pitanje obuhvata celokupnu dijalektiku prosvetiteljstva. Ono je razumno isto koliko i nerazumno: razumno je zato što prepoznaje idolatriju; nerazumno je zato što se okreće protiv sopstvenog cilja, koji je prisutan samo kada ne mora da se dokazuje pred bilo kojim autoritetom ili čak namerom: nema sreće bez fetišizma. Ipak, malo po malo, pitanje skeptičnog deteta se širi na svaki luksuzni predmet; nije pošteđeno čak ni golo čulno uživanje. Za estetsko oko, koje ono beskorisno zastupa pred sudom korisnosti, ono estetsko, kada se nasilno odseče od svrhe, postaje neestetsko, zato što predstavlja silu: luksuz postaje sirovost. Na kraju se pohaba ili se konzervira kao karikatura. Lepota koja još cveta usred užasa, ruga se i ružna je samoj sebi. Ipak, njen prolazni karakter govori da se užas može izbeći. Nešto od tog paradoksa leži u osnovi svake umetnosti; danas to dolazi do izražaja u činjenici da umetnost uopšte postoji. Čvrsto ukorenjena ideja o lepom nalaže da se sreća u isto vreme odbaci i podrži.

78. *Preko planina*²²

Nijedna bajka ne izražava tugu na tako savršen način kao *Snežana*. Najčistija slika tog raspoloženja je kraljica, koja gleda kroz prozor, dok napolju pada sneg, i pomišlja kako bi volela da dobije kćerku po uzo-

²¹ *Neue Sachlichkeit*: Nova objektivnost, pokret iz vremena Vajmarske Nemačke, koji je naglašavao praktični angažman i funkcionalnost, u umetnosti, arhitekturi, dizajnu, itd.

²² Aluzija na stihove pesme „Über Bergen“, Karla Hermana Busea (Carl Hermann Busse, 1872–1918), „Tamo preko planina, daleko, daleko odavde, kažu ljudi, boravi sreća.“ (*Gedichte*, 1894–95)

ru, čak i ako mora da prođe celim hodnikom da bi stigao do kupatila ili ako ga ranom zorom ne budi besprekorno centralno grejanje? Što se više približavamo sferi neposrednog, telesnog iskustva, utoliko sumnjivija postaju dostignuća progresna, te Pirove pobede fetišizirane proizvodnje. Ponekad se taj progres užasne nad samim sobom i onda nastoji da ponovo spoji radne funkcije koje su bile računate zasebno, makar samo simbolično. Tako nastaju figure kao što je „hostess“, sintetička ugostiteljka. Kao što u stvarnosti zapravo nema nikakva zaduženja, ona ne raspolaže sredstvima kojima bi povezala rascepljene i zamrznute funkcije, tako da se ograničava na isprazne gestove dobrodošlice i možda na nadgledanje osoblja, a tako i izgleda: namrštena i zgodna, vitka i uspravna, usiljeno mladolika i doterana žena. Njen pravi zadatak je da novi gost i ne pokuša da sam izabere sto, za kojim će biti obrađen kao mušterija. Njena ljubaznost je izokrenuta slika dostojanstva izbacivača.

76. *Gala večera*

Koliko su progres i regresija danas isprepletani, može se videti i po shvatanju tehničkih mogućnosti. Mehaničke tehnike reprodukcije razvijale su se nezavisno od onoga što se reprodukuje i postale autonomne. One se vide kao nešto progresivno, a sve što ne učestvuje u njima kao reakcionarno i ograničeno. To uverenje se sve više podstiče, zato što svaki trenutak u kojem neki superuređaj ostaje neiskorišćen, pretili da ga izokrene u lošu investiciju. Pošto se razvoj tih tehnika suštinski odnosi na ono što se u liberalizmu zove „pakovanje“, u kojem se sama stvar slama pod sopstvenom težinom i koje u svakom slučaju ostaje nešto spoljašnje u odnosu na proizvodni aparat, prilagođavanje potreba tom „pakovanju“ ima za posledicu smrt objektivne potražnje. Oduševljenje za potrošnju najnovijih procedura ne samo da proizvodi ravnodušnost prema onome što se tako prenosi već doprinosi i starom šundu i sračunatom idiotizmu. Ona potvrđuje stari kič uvek novim parafrazama, kao *haute nouveauté* (fr., najnovija stvar, poslednja novost). Tehničkom progresu odgovara tvrdoglava i ograničena želja da se kupuje samo ono najtraženije, odbijanje da se zaostane za procesom proizvodnje, bez obzira na smisao proizvedenog. Povodljivost, tiskanje i stajanje u redovima,

svuda zamenjuju koliko-toliko racionalne potrebe. Mržnja prema nekoj radikalnoj, suviše modernoj kompoziciji jedva da zaostaje za onom prema filmu starom već tri meseca, ako je tu neki novi, potpuno isti, ali kojemu se daje sva moguća prednost. Pošto potrošači u masovnom društvu moraju u svakom trenutku biti u toku, ništa im ne sme promaći. Ako je u XIX veku poznavalac mogao da prati samo jedan čin neke opere, delimično zbog varvarske rešenosti da ne preskoči večeru zbog bilo kakvog spektakla, varvarstvo je danas, kada je mogućnost preskakanja večere ukinuta, dostiglo tačku u kojoj prosto ne može da se dovoljno naključa vlastitom kulturom. Svaki program se mora ispratiti do kraja, svaki „best seller“ pročitati, svaki film pogledati još u prvom prikazivanju, u najprestižnijem bioskopu. Obilje onoga što se nasumično konzumira postaje zlokobno. Skoro da je nemoguće pronaći vlastiti put i kao što u nekoj čudovišnoj robnoj kući tražimo vodiča (Führer), tako i stanovništvo, prikovano ponudom, iščekuje svog Vođu.

77. Aukcija

Nesputani razvoj tehnike eliminiše luksuz, ne tako što privilegiju proglašava za ljudsko pravo, već podizanjem životnog standarda i ukidanjem mogućnosti ispunjenja. Brzi voz koji prelazi kontinent za tri noći i dva dana je čudo, ali to putovanje više nema nikakve veze sa izbledelim sjajem *train bleu*. Ono u čemu se sastojala draž putovanja, počevši od mahanja kroz otvoren prozor, brige prijateljski naklonjenih primalaca napojnice, svečanih obroka, stalnog osećanja da smo predmet posebne pažnje, ali koja se ne uskraćuje nikom drugom, nestalo je zajedno sa onim elegantnim svetom koji je voleo da pre odlaska prošeta peronom i koji se kasnije uzalud tražio pogledom u holovima najprestižnijih hotela. To što se stepenice na vagonima sada moraju uvući, govori da se čak i oni koji putuju najskupljim brzim vozovima moraju povinovati sažetim uputstvima kompanije, kao zatvorenici. Oni za svoj novac svakako dobijaju tačno izračunatu vrednost, ali u koju nije uključeno ništa što nije utvrđeno kao prosečan zahtev. U takvim uslovima, ko bi se još prepustio impulsu da sa voljenom osobom krene iz Pariza do Nice, kao nekad? Ali, teško je odoleti utisku da čak i luksuz koji odstupa od norme, koji se

bučno preporučuje kao takav, sve više poprima element nečeg proizvoljnog, veštački uzvišenog. Prema Veblenovoj teoriji,²⁰ stvar je u tome da se imućnima dopusti da sebi i ostalima dokažu svoj status, a ne u zadovoljavanju njihovih potreba, koje u svakom slučaju sve više gube svaku specifičnost. Dok „kadilak“ svakako nadmašuje „ševroleta“, zato što je skuplji, ta nadmoć, za razliku od one starog „rols rojsa“, izvire iz ukupnog plana, koji mudro oprema jednog boljim, a drugog lošijim cilindrima, šrafovimama i opremom, bez ikakvih izmena u osnovnom obrascu masovno proizvedenog artikla: potrebna su samo manja prilagođavanja proizvodnje da bi se od „ševroleta“ dobilo „kadilak“. Tako se luksuz osuo. Naime, usred opšte zamenljivosti, sreća se bez izuzetka vezuje za ono nezamenljivo. Nikakav ljudski napor, nikakvo formalno rezonovanje, ne može razdvojiti sreću od činjenice da će neku predivnu večernju haljinu, kao iz bajke, nositi samo Ona, a ne još njih dvadeset hiljada. U kapitalizmu, utopija kvalitativnog, onoga što se zbog svoje posebnosti i jedinstvenosti ne može uključiti u vladajuće odnose razmene, traži spas u karakteru fetiša. Ali, to obećanje sreće u luksuzu opet pretpostavlja privilegiju, ekonomsku nejednakost, društvo zasnovano upravo na zamenljivosti. Tako se kvalitativno pretvara u poseban slučaj kvantifikacije, nezamenljivo u zamenljivo, luksuz u komfor i, na kraju, u besmisleni uređaj. U tom krugu luksuz nestaje, a da nije ni podlegao nivelaciji koju diktira masovno društvo, nad kojom se reacionari sentimentalno zgražavaju. Unutrašnja konstitucija luksuza nije pošteđena onoga što se dešava beskorisnim stvarima u njihovom ugrađivanju u oblast korisnog. Njegovi ostaci, čak i predmeti najvećeg kvaliteta, već izgledaju kao smeće. Dragocenosti kojima su najbogatiji punili svoje domove uzalud vape za muzejom, iako bi ovaj, kao što je primetio Valeri (Paul Valery), ubio značenje skulptura i slika; samo im njihova majka, arhitektura, može pokazati njihovo pravo mesto. Nasilno zadržana u kućama onih koji s njima nemaju nikakve veze, ta blaga su šamar u lice obliku života koji je privatno vlasništvo sada usvojilo. Ako su antikviteti kojima su se okruživali milioneri pre Prvog svetskog još imali neki značaj, zato što su ideju o buržoaskom stanovanju uzdigli

²⁰ Thorstein Veblen (1857–1929), *The Theory of the Leisure Class*, 1899. Torsten Veblen, *Teorija dokoličarske klase*, Kultura, Beograd, 1966; Mediterran Publishing, Novi Sad, 2008.